

Bir Anakronizm Örneği: el-Bakara Suresi 205. Ayeti ile er-Rûm Suresi 41. Ayetinin Çevre Sorunlarıyla İlişkilendirilmesi

KADİR ESER

Millî Eğitim Bakanlığı, Türkiye

Ministry of National Education, Türkiye

kadireser79@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-7455-0249>

Öz

Fark edilen tehlikeye paralel olarak son yıllarda çevreyi konu edinen birçok çalışma kaleme alınmıştır. Bu çalışmaların bir kısmında yaklaşık 500 ayetin çevreye ve çevre sorunlarına işaret ettiği savunulmuştur. Çevre sorunlarına işaret ettiği söylenen ayetlerin başında el-Bakara suresi 205 ve er-Rûm suresi 41'inci ayetler gelmektedir. Bu çalışmada bu iki ayetin çevre sorunlarıyla ilişkilendirilmesinin sıhhati kritik edilmiştir. Ayetlerin delalet ettiği manayı belirleyebilmek için kısaca çevre kirliliğinin tarihine değinilmiş, ulaşılan bilgiler nispetinde nüzul dönemi çevre şartları ve çevre insan etkileşimi tasvir edilmiştir. Modern dönemde hayat hızla değişmekte ve her geçen gün önümüze yeni soru ve sorunlar gelmektedir. Bu soru ve sorunları çözmeye gayreti bazen Müslüman zihinleri tarihsel ve metinsel bağlamı görmezden gelerek ayet lafızlarına, gelenekten ve Kur'an bütünlüğünden kopuk yeni manalar vermeye itmektedir. Bu yol takip edilerek ayet lafızlarına verilen manalar sözün sevk ediliş maksadından da son derece uzaktır. el-Bakara suresi 205 ve er-Rûm suresi 41'inci ayetlerin ilk ve özgün anlamını ortaya çıkarma gayreti bu yöntemin elverişliliğini sorgulamanın yanında çevre hususunda üretilen fikriyatın gözden geçirilmesine de katkıda bulunabilir. Çalışmada kaynak taraması, betimleme ve analiz yöntemleri kullanılmıştır. Çevre kirliliğinin tarihine ilişkin veriler alan uzmanlarının eserlerinden derlenmiştir. Nüzul dönemi çevre koşulları ise şehir tarihleri, siyer ve hadis kaynaklarıyla konuya ilişkin son dönemlerde yapılmış araştırmalardan faydalanılarak tasvir edilmiştir. Klasik dönemden günümüze önde gelen tefsir kaynakları taranarak geleneğin ayetler hakkında ürettiği yorumlar derlenmiştir. Alan uzmanlarının da ifade ettiği üzere çevre kirliliği sanayileşme sonrası ortaya çıkmış bir olgudur. Nüzul dönemi insanının çevre üzerinde sistematik bir tahribatından söz etmek mümkün değildir. Dolayısıyla el-Bakara suresi 205'inci ayet münafıklardan gelen/gelebilecek tehlikelere karşı muhataplara yöneltilmiş bir uyarıdır. Er-Rûm suresi 41'inci ayette de inkârları sebebiyle müşriklerin başlarına gelen/gelebilecek musibetler dile getirilmiştir. Her iki ayet de insan eliyle çevreye verilen zararı yani çevre kirliliğini konu edinmemiştir. Bu bakımdan, söz konusu ayetlerin çevre sorunlarıyla ilişkilendirilmesi, doğru bir yaklaşım değildir, denilebilir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, el-Bakara Suresi 205, er-Rûm Suresi 41, Çevre, Fesat.

An Example of Anachronism: Relating Verse 205 of Sūrah al-Baqara and Verse 41 of Surah al-Rūm to Environmental Problems

Abstract

In recent years, there has been a surge in studies on the environment, paralleling the growing awareness of environmental threats. Some of these studies have argued that the Quran contains around 500 verses that point to the environment and environmental problems. Among the verses cited as indicating environmental problems are verses 205 of sūrah al-Baqara and 41 of sūrah al-Rūm. This study critically examines the association of these two verses with environmental problems. To determine the meaning conveyed by the verses, the study briefly delves into the history of environmental pollution, describing the environmental conditions and human-environment interactions during the revelation period based on available information. In the modern era, life is changing rapidly, and new questions and problems arise every day. The pursuit of solutions to these issues sometimes leads Muslim minds to assign new meanings to Quranic verses, detached from the historical and textual context, and disconnected from tradition and the integrity of the Quran. This approach results in interpretations that are far removed from the intended purpose of the Quranic words. The study's effort to uncover the primary and original meaning of verses 2:205 and 30:41 not only questions the validity of this method but can also contribute to the revision of the ideas produced on environmental issues. The study uses literature review, description, and analysis methods. Data on the history of environmental pollution was compiled from the works of experts in the field. The environmental conditions of the revelation period were described using city histories, sirah and hadith sources, and recent research on the subject. Traditional interpretations of the verses were compiled by reviewing prominent tafsir sources from the classical period to the present. As experts in the field have pointed out, environmental pollution is a phenomenon that emerged after industrialization. It is not possible to speak of systematic environmental destruction by humans during the revelation period. In fact, verse 205 of sūrah al-Baqara is a warning to the recipients against the dangers posed by the hypocrites/those who might come from them. Verse 41 of sūrah al-Rūm also expresses the misfortunes that have befallen/may befall the polytheists due to their disbelief. Neither of these verses deals with the damage caused to the environment by human hands, i.e., environmental pollution. In this light, it can be said that associating the verses in question with environmental problems is not a correct approach.

Keywords: Tafsir, 205 of Sūrat al-Baqara, 41 of Sūrat al-Rūm, Environment, Fasād.

Giriş

Son yüzyılda insanoğlunun gündemine giren en önemli problemlerden biri çevre kirliliğidir. Farklı bilim dallarında çalışan uzmanlar çevre kirliliğinin, insan başta olmak üzere bütün canlıların yaşamını ciddi manada tehdit ettiğini öne sürmektedir. Tehdidin boyutuyla orantılı olarak konu, birçok araştırmada ele alınmış; yerel, ulusal ve uluslararası çalıştay, konferans ve sempozyumlarda farklı boyutlarıyla incelenip tartışılmıştır. Bugün, dünyayı bekleyen çevre felaketleri çeşitli iletişim araçları vasıtasıyla sıklıkla dile getirilmekte ve çevre, hemen herkesin gündeminde az veya çok bir yer işgal etmektedir.

İnanan insanın günlük yaşamda karşılaştığı soru ve sorunlarla inandığı kutsal kitap arasında ilişki kurması ve günlük yaşamıyla kutsal kitabı arasında temas noktaları araması beklenen bir tutumdur. Nitekim tarih boyunca Müslümanlar kutsal kitaplarıyla nazari veya amelî sorunları arasında ilişki kurmuş ve karşılaştıkları problemlerin çözümünü çoğu kez öncelikle Kur'an'da aramışlardır. İslam'ın temel kurucu metni olması hasebiyle Müslümanların kutsal kitaplarına ilgisi neredeyse hiç zayıflamamıştır.

Dünya gündemini meşgul eden bir meseleye, çevre sorunlarına Müslümanların bigâne kalması düşünülemezdi. Nitekim 1990'lı yıllardan itibaren çevre kirliliği hakkında İslam dini açısından çok sayıda araştırma yapılmış ve konuyla ilgili çeşitli bildiriler hazırlanmıştır. Bu çalışmalarda, çevreyi konu edinen 500 ayet bulunduğu ifade edilmiş;¹ Kur'an'da geçen bitki isimleri,² Hz. Süleyman'ın hayvanlarla ilişkisi,³ israftan kaçınmayı emreden ayetler⁴ ve mizandan/ölçüden söz eden ayetler⁵ çevre meseleleriyle ilişkilendirilmiştir.

Çevre konulu birçok araştırmada “Yanından ayrılınca yeryüzünde fesat çıkarmaya, ekini ve nesli helake koyulur. Allah fesadı sevmez.”⁶ şeklindeki⁷ el-Bakara suresi 205'inci ayetle “İnsanların cürümleri yüzünden yeryüzünde fesat ortaya çıktı. İmana dönmeleri için Allah yaptıklarından bazılarının sonuçlarını onlara tattırır.”⁸ şeklindeki er-Rûm suresi 41'inci ayet doğrudan çevre kirliliği ve bu kirliliğin sonuçlarıyla ilişkilendirilip açıklanmıştır. Bu ayetlerle “asırlar öncesinden insanoğluna, tabiatta bozulma ve kirlenme meydana geleceği konusunda ipuçları” verildiği; ayetlerin “kozmetik düzenin insan eliyle bozulduğunu ve bunun insanlık için ağır sonuçlarının olacağını ifade”⁹ ettiği, “ahlaki ilkeleri hiçe sayarak doğayı sorumsuzca sömüren insanı ‘bozguncu’ olarak”¹⁰ nitelendirdiği ileri sürülmüştür.¹¹ Yine bu ayetlerin

¹ Hüseyin Aydın, “İslami Perspektif ve Çevre,” 2:757; Şahin Efil, “Kur'an'da Çevrenin Metafizik Temeli ve Çevre Ahlakı,” 205; Zeki Yıldırım, “Kur'an ve Çevre Sorunları,” 73.

² Ali Karakaş, “Sünnet Açısından Çevre (Hayvan ve Bitkilerin Korunması),” 44.

³ Ali Osman Ateş, “İslam ve Doğal Hayatın Korunması,” 13.

⁴ Emine Gümüş Böke, “İslâm Hukukunda Çevre Bilinci Algısı Üzerine,” 240.

⁵ Recep Demir, “Doyumsuz Tüketim Arzusu ve Çevre Sorununa Kur'an Çerçevesinde Bakış,” 10.

⁶ Ayetlerin çevirisinde Halil Altuntaş ve Muzaffer Şahin, *Kur'an-ı Kerim Medli* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2005) künyeli meal esas alınmıştır. Bazı ayetlerin çevirisinde tarafımızca kısmi değişikliklere gidilmiştir.

⁷ وَإِذَا تَوَلَّى سَعَىٰ فِي الْأَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا وَيُهْلِكَ الْحَرْثَ وَالنَّسْلَ وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ الْفُسَادَ

⁸ ظَهَرَ الْفَسَادُ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ بِمَا كَسَبَتْ أَيْدِي النَّاسِ لِيُذِيقَهُمْ بَعْضَ الَّذِي عَمِلُوا لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ

⁹ Hasan Özalp, “İslam Çevre Ahlakına Dair Bir Yöntem Denemesi,” 625.

¹⁰ İbrahim Keskin, “İslamın Kulluk Bilinci ve Ekolojik Krize Yönelik Sosyolojik Bir Yaklaşım,” 194.

¹¹ Hüseyin Akyüz, “Çevre Dostu Bir Peygamber: Hz. Muhammed,” 111.

“fesat çıkarıcıların tabiatın düzenine de zarar verdiği”ni tespit ettiği söylenmiştir.¹² Birçok çalışmada “insanların elleriyle yaptıkları” ifadesi insanın doğa üzerindeki tahrip edici faaliyetleriyle izah edilmiş, fesat kavramı ise bu tahrip edici faaliyetlerin sonuçlarıyla yani çevre felaketleriyle ilişkilendirilmiştir.¹³

Klasik tefsir müktesebatında takip edilen temel yöntem, parçacı metin analizi yöntemidir denilebilir. Bu yöntemde esas olan Kur’an metninin, dilin imkân ve sınırları içinde parça parça çözümlenmesidir.¹⁴ Klasik yöntemin büyük ölçüde geleneğe bağlı olduğu ve gelenekten beslendiği söylenebilir. Buna karşın benzer bir yöntemi kullanan güncel bazı çalışmalarda klasik tefsir müktesebatındaki rivayetlerin göz ardı edildiği, ele alınan ayetin tarihsel ve metinsel bağlamının geri itilerek lafza taşıyabileceği her mananın yüklendiği görülmektedir. Literal mana öne çıkarılarak lafzın sevk edilmiş gayesi göz ardı edilmekte ve yaşanan çağın sorunları zaman-mekân farkı gözetilmeksizin doğrudan Kur’an’ın sorunu haline getirilmektedir. Bu yaklaşımın, Kur’an’ın insanoğlunun karşısına çıkan/çıkacak her meseleyi içerdiği¹⁵ kabulüne dayandığı söylenebilir. Bu kabule binaen Kur’an ayetlerinin her an güncellenen bilimsel veriler ışığında yeniden yorumlanıp açıklanması normal karşılanmaktadır.¹⁶ İlk muhatapların anladığı mana, nesnel ve özgün mana kabul edilirse kanaatimize göre bu mananın buharlaşmasıyla lafza her anlam yüklenebilmekte, bu da bir yorum terörüne yol açmaktadır.

Bu çalışmada el-Bakara suresi 205’inci ayetle er-Rûm suresi 41’inci ayetin çevre sorunlarıyla ilişkilendirilip ilişkilendirilemeyeceği hususu ele alınmıştır. Amacımız her iki ayetin tarihsel ve metinsel bağlamını tespit ederek ilk ve özgün manayı ve lafzın sevkinde gözetilen gayeyi ortaya çıkarmaktır. Bu maksatla öncelikle çevrebilim uzmanlarının yayınları

¹² Ahmet Bozyiğit, “İslâm Ahlak Öğretisinde Çevre Bilinci,” 13.

¹³ Necdet Çağıl, “Kur’an Işığında Çevre Gerçeği ve Çevre Bilinci,” 22; İbrahim Özdemir, “Kur’an ve Çevre,” 162; Mustafa Ertürk, “Çevre Hakkındaki Bazı Hadislerin Güncel ve Evrensel Değeri,” 294; Efil, “Kur’an’da Çevrenin Metafizik Temeli ve Çevre Ahlakı,” 209, 212; Şehmuz Demir, “Çevre Sorunu ve Kur’an’ın Çevreye Yaklaşımı,” 81; Yasin Kurban, “İslam Hukukunda Çevre - Mülkiyet İlişkisi,” 211; Veysel Nargül, “İslam Hukukunun Çevre Koruma Algısı Üzerine,” 116; Talat Sakallı, “Hz. Peygamber’in Evrensel Mesajlarındaki Çevre Bilincine Güncel Bir Bakış,” 80; Hüsamettin Erdem, “İnsan, Çevre ve Din,” 736; Özcan Sezer, “Çevre Sorunları Karşısında Batı ve İslam Düşüncesinin Çevre Etiği Yaklaşımlarının Karşılaştırılması,” 39; Yakup Koçyiğit, “Dünyada Değişen Çevre Algısı ve İslam’ın Çevrecilik Anlayışı,” 70; Mehmet Okuyan, *Kur’an Meal-Tefsir*, 980; Muhammed Esed, *Kur’an Mesajı Meal-Tefsir*, 2:828-829.

¹⁴ Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü*, 255-256; Mustafa Öztürk, *Kur’an’ı Kendi Tarihinde Okumak -Tefsirde Anakronizme Ret Yazıları-*, 43-44.

¹⁵ Osman Kaya, “Kur’an’a ve Sünnete Göre Çevre Bilinci ve Ahlakı,” 84.

¹⁶ Aydın, “İslami Perspektif ve Çevre,” 747.

taranarak çevre kirliliğinin tarihine ilişkin bir tasvir elde edilmiştir. Ardından siyer ve hadis kaynaklarıyla konu hakkında yapılmış modern çalışmalar gözden geçirilerek nüzul dönemi çevre şartları tespit edilmiştir. Son olarak tarihsel ve metinsel bağlam gözetilerek ayetlerin özgün anlamını belirlemek için çaba harcanmış, bu maksatla ilk dönem hadis-tefsir kaynakları incelenmiştir. Takip edilen yöntem literatür taraması, doküman analizi ve tasvirdir. Kaynaklardan elde edilen veriler analiz edilerek çalışmaya aktarılmıştır. Yine, ayetler hakkında klasik kaynaklarda yapılmış yorumlarla modern dönemde dile getirilen yorumlar karşılaştırılmış ve bir sonuca varılmaya çalışılmıştır.

Çevre konulu birçok çalışma yapılmış olmakla birlikte esas aldığımız perspektif gözetilerek yapılan araştırmalar oldukça azdır. “Çevre Konusunda Kur’an’a Yaslanmanın Makûliyet Çizgisi”¹⁷ başlıklı sempozyum bildirisinde, çevre problemleri gibi, modern dönemde ortaya çıkmış hadiselerin doğrudan Kur’an’ın ele aldığı meseleler olarak sunulmasının yanlışlığı vurgulanmış ancak konu detaylandırılmamıştır. “Yeryüzünün Halifeleri: Klasik ve Çağdaş İslam Düşüncesinde İslami Çevrecilik” başlıklı yüksek lisans tezinde ise konu edindiğimiz ayetler hakkında klasik kaynaklarda yer alan yorumlar ile modern dönemde dile getirilen yorumlar karşılaştırılmış ancak modern dönemde dile getirilen yorumlar klasik yorumların devamı olarak görülmüştür.¹⁸ Önceki araştırmalardan farklı olarak bu çalışmada, el-Bağara suresi 205 ve er-Rûm suresi 41’inci ayetler ekseninde konu detaylandırılmış ve söz konusu ayetlerle çevre sorunlarını ilişkilendirmenin sıhhati analiz edilmiştir.

Çeşitli eserlerde birçok kez tanımı yapılmış olan çevre ve ekoloji kavramlarının yeniden tanımlanmasına gerek duyulmamıştır.¹⁹ Makalede kullanılan çevre kavramıyla kirliliğinden muzdarip olduğumuz tabii çevre kastedilmiştir.

1. Çevre Kirliliğinin Tarihi

Çevre sorunlarının tarihi insanın çevreden yararlanma isteğine kadar geri götürülmektedir.²⁰ İlk çağlardan itibaren hayatta kalma çabası içinde

¹⁷ Süleyman Kaya, “Çevre Konusunda Kur’an’a Yaslanmanın Makûliyet Çizgisi ve Bunun Ötesinde Yeni Bir Şeyler Yapma Gereği,” 17-31.

¹⁸ Merve Cebeci, “Stewards Of The Earth: Islamic Environmentalism In Classical And Contemporary Islamic Thought,” (yüksek lisans tezi), 37-47.

¹⁹ Kavramların tanımı için bkz. Bilal Deliser, “Kur’an-ı Kerim’de Çevre Felsefesi Konusunda Temel Yaklaşımlar,” 135-136.

²⁰ Yıldırım, “Kur’an ve Çevre Sorunları,” 71.

olan insanın, ateşi gelişigüzel kullanmak gibi, birtakım davranışlarıyla çevre üzerinde kendi çapında bir etkisi olduğu ileri sürülmüştür.²¹ Kurulan yerleşim birimlerinin doğal çevre üzerinde kirliliğe sebep olduğu; Mezopotamya, Suriye, Filistin ve İran'da var olan çöllerin insan etkisiyle ortaya çıktığı iddia edilmiştir.²² Bununla birlikte bu tür sorunlar insanın yeryüzünde yaşamaya başlamasıyla ortaya çıkmış değildir. İnsansız bir dünyada da volkanların sebep olduğu yangınlar ve bu yangınların sebep olduğu çevre tahribatı gibi benzeri birtakım hadiseler yaşanmış ve bu hadiselerin de çevre üzerinde az ya da çok tesiri olmuştur.²³ Bu bakımdan tabiatla var olan canlı-cansız maddelerin doğal olarak kullanımının ekolojik denge üzerinde olumsuz bir etki yaratmadığı söylenebilir.²⁴

Sanayi öncesi toplumlar büyük ölçüde tabiatla uyum içinde yaşamaktaydı. Son birkaç yüzyıla gelinceye kadar insanın karşı karşıya kaldığı sorunlar daha çok konfor alanıyla ilgiliydi. Bu sorunlar küçük ve günlük tedbirlerle tersine çevrilip izale edilebiliyordu.²⁵ İnsan eliyle üretilen atıklar doğada bulunan ayrıştırıcılar tarafından ayrıştırılıyor ve tekrar madde çevrimine katılıyordu. Atıkların madde döngüsüne katılmasıyla çevre kendiliğinden temizleniyor ve kirlenmiyordu.²⁶ Sanayi devrimine kadar insanın küresel düzeyde çevre üzerinde kalıcı bir etkisinden bahsetmek mümkün görünmemektedir.²⁷ Hatta son yüzyıla kadar temel faaliyeti tarım olan insanın tabiat üzerindeki etkisi sınırlı ve aynı düzeyde kalmıştır.²⁸ Bu dönemde insanın temel güdüsü tabiatın yarattığı tehlikelerden korunmaktır.²⁹

Çevre problemleri hayatın doğal akışı içinde kendiliğinden ortaya çıkmış sorunlar değildir. Bu sorunlar zihinsel ve felsefi bir dönüşümün neticesinde

²¹ Yıldırım Akman ve diğerleri, *Çevre Kirliliği ve Ekolojik Etkileri*, 47.

²² Akman ve diğerleri, *Çevre Kirliliği*, 49-50, 63.

²³ Emrullah Güney, *Türkiye Çevre Sorunları*, 1.

²⁴ Kemal Görmez, *Çevre Sorunları ve Türkiye*, 41.

²⁵ Bu hususa Osmanlı coğrafyasında görülen çevre sorunları örnek verilebilir. bkz. M. Asım Yediyıldız, "Osmanlı Toplumuna ve Çevre," 152-154; Ahmet Kavas, "Osmanlı'da Çevre Bilincinde Görülen Ak-saklıklar Yanında Örnek Bir Davranış Olarak Ravza-i Mutahhara ve Kâbe'nin Temizliği: Ferâset-i Şerîfe," 344.

²⁶ Akman ve diğerleri, *Çevre Kirliliği*, 50-51; Özalp, "İslam Çevre Ahlakına Dair Bir Yöntem Denemesi," 629.

²⁷ John Bellamy Foster, *Savunmasız Gezegen Çevrenin Kısa Ekonomik Tarihi*, 13; Görmez, *Çevre Sorunları*, 16.

²⁸ Akman ve diğerleri, *Çevre Kirliliği*, 49-50, 64; Feyza Cevherli ve Zeyneb Hafsa Orhan, "Havayı Kirletme Hakkı Satın Alınabilir mi?: İslam Hukuku'nda Çevrenin Korunması Perspektifinden Kyoto Protokolü," 290-291.

²⁹ Seyyid Hüseyin Nasr, *İnsan ve Tabiat*, 179.

tezahür etmiştir.³⁰ Varlığı anlama ve açıklama çabası içinde olan bilim insanı, belli bir dünya görüşünün ve bilgi sisteminin etkisi altındadır. Dolayısıyla bilim ve teknoloji nötr değildir. Kendisini üreten dünya görüşünün karakterine tabidir.³¹ 17. yüzyıl felsefesi, bağlılığını dinden bilime transfer etmesiyle orta çağ felsefesinden tam bir kopuşu temsil ettiği söylenebilir. Modern felsefe, insanı bir kul olarak değil, özgür ve yaratıcı bir özne olarak tanımlamaktadır. Bu tanıma göre insanın ontolojik konumu değişmiş ve tanrıyla bağları koparılmıştır.³² Artık dünya görüşünün merkezinde ve varoluşun temelinde tanrı değil insan ve insan aklı vardır.³³ Dünya da işlediği günahattan ötürü insanın atıldığı bir mekân değil, “düşmüş” olan bu insan tarafından şekillendirilecek bir oluş süreci olarak görülmüştür.³⁴ Tefekkürün konusu ilahi alan değil, doğal varlık alanıdır. Bu değişime bağlı olarak orta çağda varlığı keşfetme, anlama ve açıklama maksadını güden bilim de oldukça farklı bir karaktere bürünmüştür. Bacon’la (ö. 1626) birlikte bilimin amacı tabiata hâkim olma ve onu dönüştürmeye evrilmiştir. Ona göre bilgi güçtür. Bilgi ancak güç için istenir. Gücün yöneleceği varlık doğadır.³⁵ Kozmos olarak tanımlanan ve anlamlı, canlı, ahenkli bir organizma olarak kabul edilen doğa 17. yüzyıl felsefesiyle birlikte bir makine olarak görülmeye başlanmıştır. Artık tabiatı anlamak, tanrı tarafından ona verilmiş amacı anlamak değildir. Tabiat, insan tarafından gözlenip analiz edilmek suretiyle denetim altına alınması gereken, tanrı ve insandan bağımsız, teorileştirilebilir bir makine, cansız madde alanıdır. Amaçlılığından arındırılmış ve bir makineye dönüşmüş doğanın ortak dili de matematiktir.³⁶ Bu bakış açısıyla insan, doğa karşısında onu yükümlü kılan ahlaki bağlardan büyük ölçüde kurtulmuştur.³⁷ Çevre sorunlarını doğuran çağdaş dünyanın kurucu zihniyeti, bireyci ve indirgeyicidir. Bireyleri temel gerçeklik olarak ele alır ve onları sistemin bütünlüğünden kopararak anlama eğilimindedir.

³⁰ Görmez, *Çevre Sorunları*, 28; Mustafa Ökmen, “Politika ve Çevre,” 329.

³¹ Aydın, “İslami Perspektif ve Çevre,” 2:748.

³² Ahmet Cevizci, *17. Yüzyıl Felsefesi*, 14-16; Nasr, *İnsan ve Tabiat*, 136.

³³ Cevizci, *17. Yüzyıl Felsefesi*, 18-19; Hasan Yaylı ve Refik Yashıkaya, “İnsan Doğa İlişkisi Tasarımında Radikal Dönüşüm: Derin Ekoloji,” 454.

³⁴ Nasr, *İnsan ve Tabiat*, 84; Cevizci, *17. Yüzyıl Felsefesi*, 15.

³⁵ Cevizci, *17. Yüzyıl Felsefesi*, 19-22; Görmez, *Çevre Sorunları*, 29; Foster, *Savunmasız Gezegen*, 44-45; Aydın, “İslami Perspektif ve Çevre,” 751; Yaylı ve Yashıkaya, “İnsan Doğa İlişkisi Tasarımında Radikal Dönüşüm,” 454.

³⁶ Nasr, *İnsan ve Tabiat*, 153; Cevizci, *17. Yüzyıl Felsefesi*, 23-27; Celal Türer, “Pragmatik Çevre Etiği,” 137; Yıldırım, “Kur’an ve Çevre Sorunları,” 69-70.

³⁷ İbrahim Hilmi Karşlı, “Çevre Sorunu ve Kur’an’ın Doğal Çevre Öğretisi,” 95, 99-100; Fatma Hazar, “Eko-Fıkıh Ekseninde Yeni Bir Makasidü’ş-Şeria Tasnifinin İmkânı (Çevrenin Zaruriyyat Kapsamına Alınması Hakkında),” 312.

Bu yaklaşım doğal olarak insanı içinde yaşadığı tabiata yabancılaştırmıştır.³⁸ İnsanı ontolojik bütünlüğünden kopararak onu epistemolojik bir varlığa indirgeyen anlayış bilgiyi de faydaya indirgemiş ve insanı içinde bulunduğu tabiatı sömürmekten başka bir amacı olmayan bir varlık haline getirmiştir.³⁹ İşte sanayi devrimini hazırlayan bilimsel hareketin arkasında bu varlık tasarımı ve kozmoloji anlayışı vardır.⁴⁰ Tabiatı hoyratça tahrip eden insan tanrılaşmak isteyen insandır.⁴¹ Bilim ve teknolojideki gelişmelerin gölgesinde tabiat üzerindeki denetim ve hâkimiyetin kendisine ait olduğu hissine kapılmıştır.⁴²

Bugünkü anlamıyla çevre sorunlarının ve ekolojik yıkımın sanayileşme ve modernleşmenin bir ürünü olduğu söylenmelidir.⁴³ 18. yüzyılın başlarında yeni makinaların tasarlanması ve üretimde yeni tekniklerin işe koşulması birçok fabrikanın kurulmasıyla sonuçlanmıştır.⁴⁴ Sanayi devrimiyle birlikte üretimde süratli bir artış görülmüş;⁴⁵ bu artışa paralel olarak doğal kaynakların tüketimi her geçen gün hız kazanmıştır.⁴⁶ 18. yüzyılın sonlarında petrol ve doğal gaz kullanılmaya başlanmıştır. İlk otomobillerin tarih sahnesine çıkışından kısa bir süre sonra petrol tüketimi de hızla artmış, sanayileşme ile fosil yakıtların tüketimi eş zamanlı olarak ilerlemiştir.⁴⁷ Sanayileşmenin bu yoğun aşamasıyla birlikte atmosfere bırakılan kirletici miktarında da devrim niteliğinde bir değişim gerçekleşmiştir.⁴⁸

İkinci dünya savaşı sonrasında çevre sorunları açısından yeni bir dönüm noktası olduğu ifade edilmektedir. 1945 sonrası organik kimyada görülen gelişmeleri müteakiben çevre için tehlikeli addedilen ve doğada biyolojik olarak çözülemeyen birçok sentetik kimyasal madde sanayi üretiminin esas ögesi haline gelmiştir. Bu kimyasalların sadece kendileri değil üretim süreçlerinde ortaya çıkan atıklar da çevre açısından geri dönülemez

³⁸ Mehmet Evkuran, "Çevre Bilincinin Teolojik Temelleri Üzerine," 38; Görmez, *Çevre Sorunları*, 30-31.

³⁹ Mustafa Eren, "Çevre Sorunları Karşısında Sorumluluk Etiği," 443; Haluk Aşar, "Heidegerci Çevre Felsefesi," 28.

⁴⁰ Nasr, *İnsan ve Tabiat*, 87-88; Cevizci, *17. Yüzyıl Felsefesi*, 26; Görmez, *Çevre Sorunları*, 17.

⁴¹ Ahmet Dağ, *İnsansız Dünya Transhümanizm*, 108.

⁴² Mehmet Bayyigit, "Çevre Problematikliği ve Din," 42.

⁴³ Görmez, *Çevre Sorunları*, 21, 77; Sezer, "Çevre Sorunları Karşısında Batı ve İslam Düşüncesinin Çevre Etiği Yaklaşımlarının Karşılaştırılması," 38-39; Foster, *Savunmasız Gezegen*, 84.

⁴⁴ Akman ve diğerleri, *Çevre Kirliliği*, 51-52.

⁴⁵ Foster, *Savunmasız Gezegen*, 14.

⁴⁶ Foster, *Savunmasız Gezegen*, 18; Cemile Zehra Köroğlu ve Muhammet Ali Köroğlu, "İnsan-Evren Diyalektiği Üzerine: İslami Perspektiften Bir Analiz," 58.

⁴⁷ Foster, *Savunmasız Gezegen*, 19.

⁴⁸ Ökmen, "Politika ve Çevre," 332.

zararlara yol açmıştır.⁴⁹ Bu süreçte her yıl, çevreye etkileri hakkında yeterli araştırmalar yapılmaksızın yüzlerce organik bileşik madde sentezlenmiş,⁵⁰ doğanın yabancı olduğu bu bileşiklerin etkisiyle çevre sorunları, tabiatın kendisini yenileyebileceği sınırların ötesine geçerek devasa boyutlara ulaşmıştır.⁵¹ Çevre kirliliğinin üzerinde konuşmaya değer kısmının gerçekleştiği son yüzyılda⁵² dünya, canlıların maruz kaldığı ciddi trajedilere sahne olmuştur.⁵³

Çevrimsel olan madde döngüsü sanayileşmeyle birlikte doğrusal bir hal almıştır. Artık bir kez kullanılan madde doğal ayrıştırıcılar tarafından döngüye katılamaz ve olduğu gibi doğada kalır. Bu şekilde biriktirilen çeşitli elementler çevre kirliliğine yol açar. Dolayısıyla modern dönemde gündeme gelen ve ekosistemi altüst eden çevre kirliliğinin nedeni sanayileşme ve sanayileşmenin ortaya çıkardığı sanayi toplumdur.⁵⁴

Çevre, insanlığın gündemine çevre kirliliğiyle eş zamanlı olarak girmemiştir. Çevrenin gündeme alınmamasına, üretilen ve kullanıma sokulan kimyasalların çevre üzerindeki etkilerinin uzun yıllar boyunca araştırılmaması sebep olmuştur denilebilir. Örneğin DDT olarak bilinen ve doğada biyolojik ayrışımı mümkün olmayan kimyasal bileşik 1940'lı yıllardan itibaren tarım başta olmak üzere farklı alanlarda böceklerle mücadele etmek için kullanılmıştır. DDT'nin çevreye verdiği telafi edilemez zararlar çok geç fark edilmiş ve birçok ülkede kullanımı ancak 1970 ile 1980 yılları arasında yasaklanmıştır.⁵⁵ Çevrenin korunmasına ilişkin düzenlemeler, çevre tahribi hakkında hazırlanan bilimsel raporların 1970'li yıllardan sonra çevreci örgütler tarafından propaganda malzemesi olarak kullanılması üzerine gerçekleşmiştir.⁵⁶

Bugünkü anlamda çevre sorunları sanayileşmenin sonucu olunca çevre sorunları üzerine düşünüp konuşmak da modern bir olgudur demek doğru olur.⁵⁷ Nitekim 20. yüzyılın ilk yarısında yaşamış bazı pragmatist düşünürlerin bile çevre sorunlarını müstakilen gündemlerine almadıkları

⁴⁹ Mine Kışlahoğlu ve Fikret Berkes, *Çevre ve Ekoloji*, 70; Foster, *Savunmasız Gezegen*, 123; Dimitri Roussopoulos, *Politik Ekoloji İklim Krizi ve Yeni Toplumsal Gündem*, 53.

⁵⁰ Akman ve diğerleri, *Çevre Kirliliği*, 67.

⁵¹ Evkuran, "Çevre Bilincinin Teolojik Temelleri Üzerine," 2:36.

⁵² Mustafa Köylü, "Çevre Eğitimi: Dini Bir Yaklaşım," 169.

⁵³ Çevre felaketleri için bkz. Roussopoulos, *Politik Ekoloji*, 33-35; Foster, *Savunmasız Gezegen*, 116, 120.

⁵⁴ Ökmen, "Politika ve Çevre," 331.

⁵⁵ Köylü, "Çevre Eğitimi," 170; Kazım Yıldız ve diğerleri, *Çevre Bilimi*, 37.

⁵⁶ Böke, "İslâm Hukukunda Çevre Bilinci Algısı Üzerine," 233.

⁵⁷ Aşar, "Heidegerci Çevre Felsefesi," 25; Görmez, *Çevre Sorunları*, 74.

ifade edilmektedir.⁵⁸ Çevre sorunları üzerinde daha çok 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren konuşulmaya ve kafa yorulmaya başlanmıştır.⁵⁹ Hatta 1972 yılında gerçekleştirilen Stockholm Çevre Konferansı, çevre meselesi için bir milat olarak kabul edilmiştir.⁶⁰ Zira insan eliyle çevreye verilen zararların birçoğu tabiatın kendini yenileyebilme kabiliyeti nedeniyle başlangıçta fark edilememiştir. Çevre kirliliğinin boyutları, nitel ve nicel bakımdan tabiatın kendini yenileme kapasitesinin üzerine çıkınca bir takım çevre felaketleri ve toplumsal yıkımlar⁶¹ yaşanmış ve neticede çevre kirliliği gözle görülür hale gelmiştir.⁶² İkinci dünya savaşından sonra DDT, pestisitler, yapay gübreler ve plastik maddeler gibi, farklı alanlarda kullanılan kimyasalların çevre üzerindeki olumsuz etkilerinin fark edilmesi geniş kapsamlı bir çevrecilik akımının doğmasını sağlamıştır.⁶³

Çevre kirliliğinin yol açtığı/açabileceği zararların sürekli gündemde tutulduğu günümüzde problemin çözümsüz kalması, aksine her geçen gün artarak devam etmesi ve canlı varlığı, insan eliyle gerçekleştirilecek bir kıyamete doğru sürüklenmesi, sorunun kaynağının sadece zihniyet değişimi ve sanayileşmeyle açıklanamayacağını göstermiştir. Süreç, çevre sorunlarının denetim altına alınamamasının asıl nedeninin insanın bencilliği ve hırsı olduğunu açıkça ortaya çıkarmıştır.⁶⁴ Egosunu ve menfaatlerini her şeyin önüne koyan modern birey kendi çıkarları için gelecek kuşakların maruz kalabileceği tehlikeleri göz ardı etmiştir, etmektedir.⁶⁵ Sanayileşmeden itibaren ekonomik sistemlerin temel motivasyonu büyümedir. Arzu edilen büyümeyi gerçekleştirebilmek için dünyanın sahip olduğu kaynaklar ölçüsüzce kullanılmıştır.⁶⁶ Ekonomik büyüme arzusu, çeşitli araçlar ve farklı yöntemlerle toplumları ölçüsüz ve sürekli tüketime

⁵⁸ Türer, "Pragmatik Çevre Etiği," 2:138.

⁵⁹ Sezer, "Çevre Sorunları Karşısında Batı ve İslam Düşüncesinin Çevre Etiği Yaklaşımlarının Karşılaştırılması," 44; Ökmen, "Politika ve Çevre," 328; Koçyiğit, "Dünyada Değişen Çevre Algısı," 67; Abdullah Pakoğlu, "Yükselen Çevre Bilinci ve Klasik Delillerin Yeniden Tasnifi," 635; Evkuran, "Çevre Bilincinin Teolojik Temelleri Üzerine," 36; Cafer Sadık Yaran, "İslam Çevre Etiğinin 4 Kuramı ve 8 İlkesi: Hiyerarşik Bir Sınıflandırma Denemesi," 121.

⁶⁰ Ökmen, "Politika ve Çevre," 334.

⁶¹ Japonya'nın Minemata şehrinde 1950'li yıllarda yaşanan cıva kaynaklı zehirlenme çevre felaketlerine örnek olarak verilebilir. bkz. Kışlalıoğlu ve Berkes, *Çevre ve Ekoloji*, 73.

⁶² Mustafa Güven, "Kur'an-ı Kerim'de Çevre Bilincine Dair Bazı Ahlâki Esaslar," 140; Ökmen, "Politika ve Çevre," 331.

⁶³ Ökmen, "Politika ve Çevre," 333; Roussopoulos, *Politik Ekoloji*, 52.

⁶⁴ Recep Ardoğan, "İslam'da Çevre Teolojisinin Pratiğe Yansması: Çevre Ahlakı," 119.

⁶⁵ Görmez, *Çevre Sorunları*, 33.

⁶⁶ Cemile Zehra Köröğlu, "Tüketim Kültürü ve Çevre: İslam Perspektifinden Bir Değerlendirme," 218.

ikna ederek gerçekleştirilmeye çalışılmaktadır.⁶⁷ Dolayısıyla büyüme arzusu tüketimi, tüketim doğal kaynakların hoyratça kullanılmasını ve çevre kirliliğini artırmaktadır. Sonuç itibarıyla çevre sorunlarının önünün alınamamasında mevcut üretim-tüketim ilişkileri yani kapitalist sistem başat rol oynamaktadır.⁶⁸ Çevre sorunlarının çözümü için öne sürülecek tekliflerin ciddi bir sistem eleştirisi içermesi gerektiği söylenebilir.⁶⁹

Çevre sorunlarının ortaya çıkışı ve tarihi seyrine göz attıktan sonra nüzul dönemi çevre koşullarına ve insan-çevre etkileşimine göz atmanın yerinde bir adım olacağı söylenebilir.

2. Nüzul Döneminde Çevre ve İnsan-Çevre Etkileşimi

Kur'ân'ın indirildiği dönemin çevre şartlarını bütün yönleriyle bir makale sınırları içinde ele alıp tasvir etmek mümkün görünmemektedir. Bu nedenle günümüz çevre sorunlarının ortaya çıktığı başlıca alanlar göz önünde bulundurularak mümkün olduğunca nüzul dönemi çevre şartlarını yansıtan bütünlüklü bir tablo çizilmeye çalışılacaktır.

Zaman zaman insan sağlığı için tehlikeli sayılabilecek düzeylere çıkan sıcaklığıyla⁷⁰ Arap Yarımadası'nda kurak bir iklim hüküm sürmektedir. Yarımada yüz ölçümünün önemli bir kısmı Nufūd, Dehnā' ve Rub'ū'l-Ḥālī gibi çöllerden oluşmaktadır.⁷¹ Dolayısıyla çöl ikliminin hâkim olduğu bu zorlu coğrafyada çevre denilince akla gelen ilk şey su ve su kaynakları olmaktadır. Haddizatında Arap Yarımadası'nda hayatı şekillendiren esas unsur sudur. Bu bölgede yaşayan bir insan için en büyük tehlike çöl sıcağında susuz kalmaktır. Çöl sıcağında suyun tükenmesi ölümle eşdeğerdir.⁷² Yağmurun nadiren yağması ve kaynakların son derece kıt olması suyu sosyal hayat üzerinde belirleyici bir konuma yükseltmiştir. Su kıtlığına paralel olarak yarımadanın yüz ölçümüne nispetle nüfus yoğunluğu oldukça düşüktür. Çünkü bölgenin doğal kaynakları kalabalık insan ve hayvan topluluklarının ihtiyacını karşılayacak düzeyde değildir. Var olan nüfusun büyük bir kısmı suyun ve hayvanlarını besleyecekleri otun peşinde dolaşan gezgin bedevilere

⁶⁷ Görmez, *Çevre Sorunları*, 36; Foster, *Savunmasız Gezegen*, 77; Süleyman Yapıcı, "İslâm ve Çevre - İnsan ve Çevre," 568; Erdem, "İsraf, Tüketim Çılgınlığı ve Çevre Kirliliği," 291.

⁶⁸ Ökmen, "Politika ve Çevre," 344; Erdem, "İsraf, Tüketim Çılgınlığı ve Çevre Kirliliği," 298; Ardoğan, "İslam'da Çevre Teolojisinin Pratiğe Yansımaları," 137.

⁶⁹ Karşlı, "Çevre Sorunu ve Kur'an'ın Doğal Çevre Öğretisi," 96.

⁷⁰ Muhammed b. Ahmed el-Makdisî, *A'hsenu't-Tekâsîm fî Ma'rîfeti'l-Ekâlîm*, 95; Cevād 'Alî, *el-Mufaşşal fî Târîhi'l-'Arab Qable'l-İslâm*, 1:156-157; Elnure Azizova, "Tihâme," *DİA*, 41:153; Yaşar Çelikkol, *İslam Öncesi Mekke*, 38-39; Emrah Dindi, *Arap Coğrafyası ve Kur'an*, 102-103.

⁷¹ Kudret Büyükoçkun, "Arabistan," *DİA*, 3:250; Zekerîya Kurşun, "Necid," *DİA*, 32:491; Halil Kurt, "Suudi Arabistan," *DİA*, 37:580.

⁷² Cevād 'Alî, *el-Mufaşşal*, 7:158; Dindi, *Arap Coğrafyası ve Kur'an*, 41.

dönüşmüştür.⁷³ Diğer yandan yerleşik hayatın teşkilinde ve iskân alanlarının büyüklüğünde de belirleyici unsur sudur.⁷⁴

Doğusuna nispetle batı bölgelerinde daha fazla su bulunan⁷⁵ Arap Yarımadası'nda bilinen anlamda nehirler yoktur.⁷⁶ Küçük dereler ve çaylar vardır. Cevâd 'Alî'ye göre yarımada nehirlerin olmaması büyük toplumların, büyük toplumların olmaması da medeniyetlerin ortaya çıkmasını engellemiştir. Çünkü gelişmiş medeniyetler büyük toplumların varlığıyla mümkündür. Büyük medeniyetlerin ve kültürlerin tohumları da kuraklığın olduğu yerde yeşermez.⁷⁷ Kuraklık, bölge insanını oldukça sade ve basit bir yaşama zorlamıştır.

Yarımadada yıl boyu akan nehirler olmasa da nadir yağan yağmur sularının sele dönüştüğü birçok vadi bulunmaktadır. Özellikle Kızıldeniz tarafına akan vadilerde eğim fazladır. Kısa ve derin olan bu vadilerdeki selin akışı hızlı ve yıkıcıdır. Dolayısıyla selin uğradığı alanlarda bulunan canlılar çoğu zaman zarar görmüştür. Bölge insanı selin yıkıcı etkilerinden korunmak için setler inşa etmiştir.⁷⁸ Diğer yandan bu setler sadece sel sularından korunmak amacıyla inşa edilmemiştir. Bölgede yaşayan Araplar nezdinde en lezzetli su yağmur suyudur.⁷⁹ Cahiliye döneminde yağmur sularını biriktirmek, başta tarım olmak üzere ihtiyaç hasıl olduğunda kullanmak için setler ve sarnıçlar inşa edilmiştir. Bunların en meşhuru Me'rib seddidir.⁸⁰

Bölgenin en önemli ve devamlı su kaynakları şüphesiz ki kuyulardır. Kuyuların insan hayatındaki yerine ve önemine paralel olarak Mekke ve Medine tarihi müellifleri kaleme aldıkları eserlerde konuya müstakil başlıklar altında genişçe yer ayırmıştır.⁸¹ Yarımadada bulunan kuyuların bazıları şehre, bazıları kabileye, bazıları da şahıslara aittir. Kuyulardan elde

⁷³ Cevâd 'Alî, *el-Mufaşşal*, 7:164; Adem Apak, *Kur'an'ın Geliş Ortamında Arap Toplumunu (Sosyal, Kültürel ve İktisadi Hayat)*, 23, 35; Mustafa S. Küçükbaşçı, "Erken İslam Döneminde Medine Kuyuları," 259; Dindi, *Arap Coğrafyası ve Kur'an*, 43.

⁷⁴ Marshall G. S. Hodgson, *İslam'ın Serüveni: Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*, 1:57.

⁷⁵ Cevâd 'Alî, *el-Mufaşşal*, 7:162.

⁷⁶ Philip Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, 1:37; Muhammed Suheyl Taşküş, *Târîhu'l-'Arab Kable'l-İslâm*, 17.

⁷⁷ Cevâd 'Alî, *el-Mufaşşal*, 1:157, 7:177-178.

⁷⁸ Ebu'l-Velîd el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke ve mâ Cā'e fihâ mine'l- Āşâr*, 2:166-171; Ebü ' Abdillâh el-Fâkihî, *Ahbâru Mekke fî Kadîmi'd-Dehr ve Hadîsih*, 1:250-251, 3:103-105; el-Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, 71-73; Cevâd 'Alî, *el-Mufaşşal*, 1:156-157, 4:7; Abdullah A. Boks, "Ebükubey's," *DİA*, 10:280; Kurt, "Suudi Arabistan," *DİA*, 37:580; Çelikkol, *İslam Öncesi Mekke*, 39; Dindi, *Arap Coğrafyası ve Kur'an*, 14-15; Taşküş, *Târîhu'l-'Arab*, 425.

⁷⁹ Cevâd 'Alî, *el-Mufaşşal*, 5:76.

⁸⁰ Cevâd 'Alî, *el-Mufaşşal*, 7:168-174, 201-202, 207-213; Dindi, *Arap Coğrafyası ve Kur'an*, 56, 105.

⁸¹ el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 2:214-227; el-Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 4:96-120.

edilen sular ticarete konu olmuş, alınıp satılmıştır.⁸² Bölgedeki her kuyunun suyunu doğrudan tüketmek mümkün olmamış, bazen içine kuru üzüm atılarak suyu tatlandırmak gerekmiştir.⁸³ Araplar tatlı su bulamayıp deniz suyunu içmek zorunda kaldıklarında onu çeşitli yöntemler kullanarak damıtmışlardır.⁸⁴ İçilebilir su kaynaklarının böylesine kıt olduğu bölgede suyun israfından, aşırı tüketiminden veya su kaynaklarının kirletilmesinden bahsetmek mümkün değildir denilebilir.

Su söz konusu olduğunda üç tarafı sularla çevrili bir yarımada da yaşayan nüzul dönemi insanının denizle münasebetine de değinmek gerekir. Daha önce de ifade edildiği üzere modern dönemde kaleme alınmış birçok araştırmada er-Rûm suresi 41'inci ayette geçen *baħr* kelimesinin denize, *fesād* kelimesinin de denizlerin insan eliyle kirletilmesine işaret ettiği savunulmuştur. Oysa cahiliye ehli deniz yolcuğunu kerih görüyor ve ondan korkuyordu. Bu nedenle denizi geçmek maksadıyla gemi de edinmemişlerdi. Yarımada'nın batı sahillerinde yani Kızıldeniz kıyılarında son derece sınırlı olan denizcilik faaliyetleri, bu bölgelerde ikamet eden Araplarca değil, Habeşliler ve Rumlar tarafından icra edilmiştir.⁸⁵ Bu durumun birkaç nedeni vardır. Öncelikle Arap Yarımadası'nda büyük ve dayanıklı gemileri inşa edecek ağaç türleri bulunmuyordu. Gemi yapımında kullanılabilecek ağaçlar Afrika ve Hindistan'dan getirilmesi gerekiyordu. Buralardan getirilen ağaçlarla yarımada'nın güney doğu sahillerinde bulunan limanlarda gemi yapıldığı ifade edilmektedir.⁸⁶ Ancak buralarda yapılan deniz araçları deniz yolculuklarına uygun değildi. Bu araçlar daha çok sahilden uzaklaşmaksızın denizde dolaşmaya yarayacak türden küçük ve ilkel araçlardı.⁸⁷

Yarımada'nın Kızıldeniz sahillerinde denizciliğin gelişmesini engelleyen esas unsur kıyı boyunca uzanan mercan kayalıklarıydı. Yarımada'nın batı sahillerinin büyük bir bölümü mercan kayalıklarıyla çevrilidir ve bu kayalıklar yabancıların Arap Yarımadası'na ulaşmasını engellediği gibi denizciliği zorlaştırarak ticaret maksadıyla denizden faydalanmayı da neredeyse imkânsız hale getirmiştir. Mercan kayalıkları sebebiyle Kızıldeniz sahilinde limanların sayısı ve gemilerin demirleyebileceği yerler son derece azdı. Bu mercan kayalıklarının çoğu cahiliye döneminde yaşamış birçok

⁸² İbn Şebbe, *Tārīhu'l-Medīneti'l-Munevvere*, 1:153.

⁸³ Çelikkol, *İslam Öncesi Mekke*, 66.

⁸⁴ Cevād 'Alī, *el-Mufaşşal*, 5:78.

⁸⁵ Cevād 'Alī, *el-Mufaşşal*, 7:244, 266.

⁸⁶ Taqqūş, *Tārīhu'l-'Arab*, 78-79.

⁸⁷ Cevād 'Alī, *el-Mufaşşal*, 7:256; Nebi Bozkurt, "Bahriye," *DİA*, 4:496.

Afrikalının ve Arab'ın kanına bulanmıştır.⁸⁸ Tüccarlar Kızıldeniz'in barındırdığı tehlikelerden kaçınmak için kara yolculuğunu tercih etmiştir.⁸⁹

Arap Yarımadası ile Afrika kıtası arasındaki mesafenin en kısa olduğu yer Bâbulmendeb'dir. İki kıyı arasında deniz ulaşımı burada kolaydır. Ulaşım kolaylığı tarih boyunca Yemen ve Habeşistan arasındaki askeri ve kültürel ilişkileri güçlendirmiştir.⁹⁰ Bu askeri hareketliliğin en meşhuru Ebrehe'nin kumanda ettiği askeri seferdir. Yine Bilâl-i Habeşî gibi Arap Yarımadası'nda bulunan Habeşistan kökenli bireyler ve Müslümanların deniz yoluyla Habeşistan'a hicreti, sınırlı bir düzeyde de olsa Kızıldeniz'de bir deniz trafiğinin olduğunu göstermektedir. Lakin iki kıyı arasında kullanılan ulaşım araçlarının oldukça ilkel ve küçük olduğu, bu sebeple kimi zaman bu araçların battığı ve yolcuların da boğulduğu ifade edilmiştir.⁹¹

Hicretin 9'uncu yılında Habeşistanlı bir grup korsanın Şuaybe sahillerine kadar geldiğini haber alan Hz. Peygamber 'Alkame b. Mücezziz komutasındaki 300 kişilik bir orduyu bölgeye sevk etmiştir. Herhangi bir çatışmanın yaşanmadığı bu sefer Hz. Peygamber'in hayatta olduğu dönemin ilk ve tek deniz seferi olarak değerlendirilmektedir.⁹² Hz. Ömer de Habeşli korsanlara karşı gönderdiği bir birliğin başına aynı komutanı tayin etmiş ancak bu birliğin içinde bulunduğu gemi yakalandığı fırtınada batmış ve gemidekiler boğulmuştur. Bu faciadan sonra Hz. Ömer, denize açılma hususunda Müslüman komutanlardan gelen bütün talepleri sert bir dille geri çevirmiş ve onları denize açılmaktan menetmiştir. Hz. Osman'ın hilafeti dönemine kadar Müslümanlar denizden uzak durmuştur.⁹³ Dolayısıyla ne Cahiliye devrinde ne de Kur'an'ın nüzulü sürecinde yarımada insanının deniz üzerinde olumlu veya olumsuz bir etkisinden söz etmek mümkün görünmemektedir.

Su kaynaklarıyla doğrudan ilintili hususlardan biri de bitki örtüsüdür. Su kıtlığına bağlı olarak bölgenin bitki örtüsü oldukça çalızdır. Doğal bitki örtüsü kuraklığa dayanıklı dikenli bitkiler ve çalılar olmakla birlikte vahalarda hurma ve akasya türlerine rastlanmaktadır. Güney Arabistan'da yer yer

⁸⁸ Cevâd 'Alî, *el-Mufaşşal*, 1:142-143, 7:123; Hitti, *İslam Tarihi*, 1:80.

⁸⁹ Taqqûş, *Târîhu'l-'Arab*, 89; Hitti, *İslam Tarihi*, 1:81; Çelikkol, *İslam Öncesi Mekke*, 42-43.

⁹⁰ Taqqûş, *Târîhu'l-'Arab*, 13; Cevâd 'Alî, *el-Mufaşşal*, 7:281.

⁹¹ et-Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 2:329; Cevâd 'Alî, *el-Mufaşşal*, 7:259; Levent Öztürk, "Necâşî Ashame," *DİA*, 32:476.

⁹² Selman Başaran, "Alkame b. Mücezziz," *DİA*, 2:467; Levent Öztürk, "Etiyopya (Tarih)," *DİA*, 11:492-493.

⁹³ et-Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 4:58-259; Muhammad Hamidullah, *İslâm Peygamberi Hayatı ve Faaliyeti*, 1:442; Murat Öztürk, "İhtiyat mı? Korku mu?" Hz. Ömer'in (13-23/634-633) Deniz ve Denizcilğe Bakışı," 31-33.

ağaçlıklı bölgeler bulunmaktadır.⁹⁴ Hz. Peygamber'in gençliği döneminde Kâbe'nin tamiratı için gerekli olan kereste Kızıldeniz'de batan Bizans gemisinden satın alınarak getirilmiştir. İnşaat, batıktan temin edilen malzemeye göre planlanmış, eldeki malzeme orijinal ebatları korumaya yetmediği için Kâbe bir miktar küçültülmüştür.⁹⁵ Kerestenin bir batıktan temin edilmesi ve eldeki malzeme yetersiz olduğu için Kâbe'nin orijinal boyutlarının korunamaması bölgedeki ağaç varlığının bina yapımında kullanılmaya uygun ve yeterli olmadığına delil kabul edilebilir.⁹⁶ Zira Fil vakasının da tesiriyle Kâbe'ye duyulan saygının arttığı bir dönemde Mekke çevresinde bulunan uygun kerestenin tamamının inşaatta kullanılması beklenirdi.

Arap Yarımadası'nda bulunan ağaç varlığını korumak üzere Hz. Peygamber'in aldığı önlemler başta olmak üzere çeşitli zamanlarda birtakım tedbirler alınmıştır. Bu amaçla Hz. Peygamber Medine'nin iki harre arasında bulunan kısmını harem ilan etmiş⁹⁷ ve bu bölgedeki canlıların öldürülmesini, ağaçların kesilmesini yasaklamıştır.⁹⁸ Tâif halkının da Hz. Peygamber'le yapacakları anlaşmada benzer bir madde önerdiği,⁹⁹ bu maddeye binaen Vec vadisinin harem bölge ilan edildiği rivayet edilmiştir.¹⁰⁰ Diğer yandan rivayetlerden anlaşıldığı kadarıyla Şam yolu üzerindeki el-Ğâbe denilen alan Benî Hârişe'nin isteği üzerine koruma altına alınmıştır. Eldeki verilerin genelinden hareketle bölge insanında, yarımadanın kıt orman kaynaklarının korunması ve zaruri ihtiyaçların bu kaynaklardan giderilmesinde sürekliliğin sağlanması noktasında bir duyarlılığın bulunduğu söylenebilir.

Hz. Peygamber'in çevreyle ilişkisini konu edinen güncel araştırmaların çoğunda ağaçların korunmasına dair örnekler ön plana çıkarılsa da nüzul dönemi insanı ihtiyaç duyduğunda ormanlardan istifade etmekten kaçınmamıştır. Örneğin Hz. Peygamber'in minberi el-Ğâbe'nin ılgın ağacından yapılmıştır.¹⁰¹ Medine'nin harem ilan edilen bölgesinden tarım araç gereci yapmak için ağaçların kesilmesine izin verilmiş;¹⁰² savaşta düşmanı caydırmak veya teslim olmalarını sağlamak amacıyla ağaçlar

⁹⁴ Kurt, "Suudi Arabistan," *DİA*, 37:580; Hitti, *İslam Tarihi*, 1:38; Nebi Bozkurt ve Mustafa Sabri Küçükkaşçı, "Mekke," *DİA*, 28:555.

⁹⁵ el-Ezrakî, *Aḥbârü Mekke*, 1:157-174; Çelikkol, *İslam Öncesi Mekke*, 50.

⁹⁶ Apak, *Kur'an'ın Geliş Ortamında Arap Toplumunu*, 40.

⁹⁷ el-Buḥârî, *Buyû'*, 53 (No. 2129).

⁹⁸ el-Belâzurî, *Futūḥu'l-Buldân*, 14-16.

⁹⁹ Küçükkaşçı, "Tâif," *DİA*, 39:445.

¹⁰⁰ Aḥmed b. Ḥanbel, *el-Musned*, 3:32 (No. 1416).

¹⁰¹ el-Buḥârî, *eş-Şalât*, 18 (No. 377); Yâkût el-Ḥamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, 4:182.

¹⁰² el-Belâzurî, *Futūḥu'l-Buldân*, 15-16.

kesilmiş veya yakılmıştır.¹⁰³ Sahiplenmek maksadıyla başkasına ait olduğu anlaşılan bir araziye dikilen hurmalar da söktürülmüştür.¹⁰⁴ Diğer yandan cahiliye ehli dağlarda yetişen yabancı ağaçlardan kömür yapmış, yaptığı kömürleri şehir pazarlarında satmıştır.¹⁰⁵

Nüzul dönemi yarımada sakinlerinin tabiatla etkileşim şekillerinden biri de tarımdır. Yağışların çok az, suyun da son derece kıt olması tarımsal faaliyetlerin gelişmesini önemli ölçüde engellemiştir.¹⁰⁶ Kuraklık nedeniyle tarım Güney Arabistan gibi yağmur alan bölgelerle su kuyularının bulunduğu Medine, Ahsâ' ve Vâdilkurâ gibi bölgelere özgü kalmıştır. Kuyu sularıyla tarım yapılan alanlar oldukça dar ve sınırlıdır. Güney Arabistan hariç üretilen tarım ürünleri çoğu zaman yerleşim birimlerindeki nüfusa yeterli gelmemiştir.¹⁰⁷ Tarımsal faaliyetin güç şartlarda ve sınırlı alanlarda yapılıyor olmasından mütevellit bedeviler tarımla uğraşmayı zül addetmiş ve buna paralel olarak çiftçilik yapanları küçümsemişlerdir.

Tarım açısından Hicaz'ın en verimsiz şehri Mekke'dir. Şehirde hemen hemen hiçbir tarımsal faaliyet yapılmamakta, ihtiyaç maddeleri dışarıdan getirilmekteydi. Tarımdan ve tarım arazilerinden uzak olması Mekke'nin tarih boyunca bağımsız kalmasının sebeplerinden biri olarak da gösterilmiştir.¹⁰⁸ Buna karşın tarıma elverişli alanlarda¹⁰⁹ hurma başta olmak üzere üzüm, zeytin, muz, hububat, çeşitli meyve ve sebze ziraatı yapılmaktaydı.¹¹⁰

Bitki örtüsünün zayıflığına ve su kıtlığına bağlı olarak bölgenin hayvan varlığı da oldukça sınırlı kalmıştır. Şüphesiz yarımada'daki hayvan popülasyonunun en kalabalık üyesi az ile yetinen, sıcağa, susuzluğa ve açlığa tahammüllü bir hayvan olan deve dir.¹¹¹ Atın, katırın ve eşeğin aksine deve çölde hareketliliğe imkân sağlıyor, böylece Araplar su bulunan yerler

¹⁰³ el-Buhârî, el-Megâzî, 14 (No. 4031); Süretü'l-Hasr, 2 (No. 4884); Veysel Nargül, "İslam Hukukunda Çevrenin Savaş Sırasında Korunması," 229-232.

¹⁰⁴ Ebû Dâvûd, Harâc, 37 (No. 3074-3075).

¹⁰⁵ Cevâd 'Alî, *el-Mufaşşal*, 7:93.

¹⁰⁶ Apak, *Kur'an'ın Geliş Ortamında Arap Toplumu*, 251.

¹⁰⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 5:82; Hasan b. Ahmed el-Hemdânî, *Şifatu Cezireti'l-'Arab*, 90; Cevâd 'Alî, *el-Mufaşşal*, 1:162, 7:161; Şâlih Ahmed el-'Alî, *Târîhu'l-'Arabi'l-Qadim ve'l-Bi'seti'n-Nebeviyye*, 19; Taqqûş, *Târîhu'l-'Arab*, 39; Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, 1:84; Dindi, *Arap Coğrafyası ve Kur'an*, 27; Fatih Oğuzay, "Hz. Peygamber'in Tarıma Bakışı ve Medine Merkezli Tarımsal Düzenlemeleri," 217-219.

¹⁰⁸ Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, 1:95.

¹⁰⁹ Küçükbaşçı, "Hicaz," *DİA*, 17:433; Dindi, *Arap Coğrafyası ve Kur'an*, 31.

¹¹⁰ Muslim, *Mesâcid*, 68-72 (1:252); Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 4:9; Apak, *Kur'an'ın Geliş Ortamında Arap Toplumu*, 252; Dindi, *Arap Coğrafyası ve Kur'an*, 82-83; Cem Tüysüz ve Zehra Hira, "Hz. Muhammed Döneminde Medine'de İktisadi Hayat," 453.

¹¹¹ Dindi, *Arap Coğrafyası ve Kur'an*, 107.

arasında uzun süreli yolculuklar yapabiliyorlardı.¹¹² Çöldeki susuzluğa uzun süreli tahammülü olmayan koyun, keçi, sığır, eşek ve at gibi küçük ve büyük baş hayvanlar ile kümes hayvanları suyun bulunduğu yerleşim birimlerinde veya yerleşim birimlerinin yakınlarında yetiştirilmiştir.¹¹³ Öküz, at, katır ve köpek gibi hayvanlar araziyi sürmek ve işlemek için kullanılmıştır.¹¹⁴

Ceylan, karaca, yaban sığırı, yaban eşeği, dağ keçisi, maymun, kaplan, leopar, sırtlan, kurt, tilki türü vahşi hayvanların cahiliye döneminde Arap Yarımadası'nın muhtelif bölgelerinde özellikle de Serât dağlarında görüldüğü tespit edilmiştir. Yemāme bölgesinde aslanların olduğu dağlar bilinmektedir.¹¹⁵ Kartal, toy kuşu, doğan, şahin, baykuş gibi yırtıcı kuşlar yanında karga, çavuşkuşu, tarla kuşu, bülbül, güvercin, keklik ve deve kuşu türü kuşlar da görülmekteydi.¹¹⁶ Çölde yaşayan bedeviler yiyecek kıtlığı sebebiyle buldukları her canlıyı yemekten tiksинmemişlerdir. Atmaca ve tazı yardımıyla avladıkları hayvanlar arasında tavşan, keler ve dağ faresi gibi hayvanlar sayılabilir.¹¹⁷ Yine onlar çölde buldukları çekirgeyi çok sever ve çeşitli şekillerde tüketirlerdi.¹¹⁸

Cahiliye Arapları bazen hayvanlara eziyet de etmiştir. Mesela açlık zamanlarında develerinin damarını yararak kanını akıtır ve içerlerdi. Bu kanı bağırsağa doldurup kızartarak tükettikleri de olurdu.¹¹⁹ Zengin Araplar ayakta duran atın, devenin veya koyunun ön ayaklarının birini veya her ikisini kılıçla keser ve bununla övünürlerdi. Bu işe 'akr adı verirler ve 'akr için daha ziyade deveyi tercih ederlerdi. Bazen de sahibi ölen hayvanın ayak sinirini sahibinin kabri başında keser ve hayvanı aç susuz ölüme terk ederlerdi.¹²⁰ Yine hayvan canlıyken develerin hörgücünü, koyunların kuyruğunu kesip yedikleri de rivayet edilmiştir.¹²¹ Hz. Peygamber, öldürmeyip kalıcı bir şekilde yaralamaya yol açacağı endişesiyle taş atarak avlanma başta olmak üzere hayvanlara eziyet içeren uygulamaları

¹¹² Cevād 'Alī, *el-Mufaşşal*, 7:112; Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, 1:85; Hitti, *İslam Tarihi*, 1:41.

¹¹³ el-Buhārī, *ez-Zebāih ve's-Şayd*, 26 (No. 5517-5518); Cevād 'Alī, *el-Mufaşşal*, 7:117; Taḳkūş, *Tārīḫu'l-'Arab*, 34-37; Dindi, *Arap Coğrafyası ve Kur'an*, 137.

¹¹⁴ Dindi, *Arap Coğrafyası ve Kur'an*, 37.

¹¹⁵ el-Buhārī, "ez-Zebāih ve's-Şayd," 10 (No. 5490); Cevād 'Alī, *el-Mufaşşal*, 4:678-679, 7:124-125; Apak, *Kur'an'ın Geliş Ortamında Arap Toplumunu*, 48.

¹¹⁶ Hitti, *İslam Tarihi*, 1:39-40; Cevād 'Alī, *el-Mufaşşal*, 4:679.

¹¹⁷ el-Buhārī, "ez-Zebāih ve's-Şayd," 32 (No. 5535); Muslim, "Şayd," 51 (2:939); Maḥmūd Şükri el-Ā'lūsī, *Bulūḡu'l-Ereb fi Ma'rifeti Ahvāl'l-'Arab*, 1:380; Cevād 'Alī, *el-Mufaşşal*, 4:676; Apak, *Kur'an'ın Geliş Ortamında Arap Toplumunu*, 44.

¹¹⁸ Apak, *Kur'an'ın Geliş Ortamında Arap Toplumunu*, 47.

¹¹⁹ Cevād 'Alī, *el-Mufaşşal*, 5:59.

¹²⁰ Cevād 'Alī, *el-Mufaşşal*, 5:74; Apak, *Kur'an'ın Geliş Ortamında Arap Toplumunu*, 68.

¹²¹ et-Tirmizī, *Et'ime*, 4 (No. 1480); İbn Mâce, *eş-Şayd*, 8 (No. 3216-3217); Apak, *Kur'an'ın Geliş Ortamında Arap Toplumunu*, 46.

yasaklamıştır.¹²² İnsana dokunan zararları sebebiyle bazı hayvanların öldürülmesine de izin vermiştir. Örneğin bir süre av ve çoban köpekleri hariç Medine'deki diğer köpeklerin öldürülmesini emretmiştir.¹²³ Yine fasık olarak nitelediği yılan, akrep, alaca karga, fare ve çaylağın öldürülmesine izin vermiştir.¹²⁴ Zararından korunmak için zehirli bir kertenkele türünün öldürülmesini de teşvik etmiştir.¹²⁵

Nüzul dönemi insanının çevre üzerindeki etkisi en aşikâr şekilde tüketim alışkanlıklarında görülebilir. Onlar inşa ettikleri binalarda taş, kerpiç, hurma dalları ve çamur gibi farklı malzemeler kullanmışlardır.¹²⁶ Kullandıkları ahşap malzemeyi yerel kaynakların yanında Hindistan ve Afrika'dan getirilen sac, abanoz ve sandal türü ağaçlardan elde etmişlerdir.¹²⁷ Ev eşyası olarak erike ve serîre adı verilen divan benzeri ahşap mobilyalar, sandalye, yatak, ölçü ve tartı aletleri kullanmışlardır. Bu eşyaların büyük kısmı yarımadada bolca bulunan hurma dallarından imal edilmiştir. Yine hurma dallarından elde edilen ürünler inşaat malzemesi, yakıt, sepet, yatak ve yastık gibi birçok ihtiyacın giderilmesinde kullanılmıştır.¹²⁸ Ahşaptan yapılmış bardak ve kapların yanında nalın, kova, kırba, kemer, yaygı gibi deriden; çömlek, çanak ve tabak gibi çamurdan yapılmış birçok ev eşyası kullanılmıştır. Yine cahiliye Araplarının camdan eşyalar da kullandığı ifade edilmiştir.¹²⁹

Arapların evleri gibi yaşamları da oldukça sadeydi. Hayat güneşin batmasıyla sükunete eriyor, insanlar evlerine çekiliyordu. Ancak kavmin önde gelenleri dostlarıyla buluşup gece sohbetleri düzenliyordu. Geceleyin aydınlatma için çömlekten veya taştan yapılmış lambalar kullanılıyordu. Bu lambaların yakıtı zeytin veya te'leb yağı yahut ardıç ya da karamuk katranıydı.¹³⁰

Nüzul döneminde genel olarak evlerde veya evlerin yakınında tuvalet bulunmuyordu. İnsanlar tuvalet ihtiyacını gidermek için belirli arazileri kullanmaktaydı.¹³¹ Fâdiḥ başta olmak üzere¹³² Harem yakınında üç yer

¹²² Muslim, eş-Şayd, 54 (2:940).

¹²³ Muslim, eṭ-Ṭahâret, 93 (1:143); Müsâkât, 43-47 (2:737-738).

¹²⁴ el-Buḥârî, Bed'ü'l-Ḥalk, 14 (No. 3297-3299); Cezâü's-Şayd, 7 (No. 1826-1831); Muslim, Ḥac, 67-69 (1:539); es-Selâm, 127-131 (2:1062-1065).

¹²⁵ Muslim, es-Selâm, 146-147 (2:1066-1067); en-Nevevî, *el-Minhâc fi Şerḥi Şaḥîhi Muslim b. el-Ḥaccâc*, 7:270.

¹²⁶ Cevâd 'Alî, *el-Mufaşşal*, 5:5, 9; Bozkurt ve Küçükaşçı, "Medine," *DİA*, 28:309.

¹²⁷ Apak, *Kur'an'ın Geliş Ortamında Arap Toplumu*, 40.

¹²⁸ Tüysüz ve Hira, "Hz. Muhammed Döneminde Medine'de İktisadî Hayat," 454.

¹²⁹ Taḳkûş, *Târîḫü'l-'Arab*, 70-77; Apak, *Kur'an'ın Geliş Ortamında Arap Toplumu*, 43, 54.

¹³⁰ Cevâd 'Alî, *el-Mufaşşal*, 5:34, 57, 7:79; Taḳkûş, *Târîḫü'l-'Arab*, 80.

¹³¹ el-Buḥârî, *el-Megâzi*, 34 (No. 4141).

¹³² el-Fâkihî, *Aḥbâru Mekke*, 4:132.

Mekkelilerin tuvalet alanıydı. Medineliler ise Menās denilen alanı tuvalet ihtiyacını gidermek için kullanmışlardır.¹³³ Örtünme emri geldikten sonra evlerin yakınlarına tuvalet inşa edilmiş ve tuvalet ihtiyacı giderildikten sonra su ve taşla temizlik yapılmıştır.¹³⁴ Evlerde banyo yapmak için ayrılmış özel kısımlar da yoktu. Banyo yapmak için örtü ve leğen kullanılırdı.¹³⁵ Daha sonraki dönemde Hz. Peygamberin emriyle bazı yerlere hamam yapıldığı ifade edilmektedir.¹³⁶ Nüzul döneminde, toz haline getirilen sedir ağacının yaprakları sabun olarak kullanılmıştır. Vücuttaki istenmeyen tüyler kireçle giderilmiş; kadınlar saçlarını toprak, çöven ve hatmi gibi doğal maddelerle yıkamıştır.¹³⁷

Medine’de çöplerin de rast gele atılmadığı, Buḍā’a kuyusu gibi belirli alanlara atıldığı ifade edilmektedir.¹³⁸ Ancak rivayetlerde Buḍā’a suyunun içme maksadıyla Hz. Peygamber tarafından kullanıldığı da ifade edilmiştir.¹³⁹ Dolayısıyla rüzgârın ve selin çevredeki çerçöpü taşıdığı bu alana tam anlamıyla çöplük demek zordur.¹⁴⁰ Bununla birlikte Medine’de çöplerin atıldığı belirli alanların olduğu söylenebilir.¹⁴¹

İnsan çevre etkileşimi açısından nüzul döneminin genel tablosu göz önüne getirildiğinde gündeme alınacak bir çevre kirliliğinden yahut bir çevre sorunundan bahsetmek imkânsızdır. Aksine nüzul dönemi insanı Mekke’de sellerin yol açtığı tehlikeler, çöl sıcağı, yarımadanın genelinde görülen verimsizlik, yiyecek ve su kıtlığının oluşturduğu risklerin baskısı altındadır. Bu açıdan bakıldığında, kendi dönemindeki diğer milletlere nazaran bile oldukça sade bir yaşantıya sahip yarımada insanının tabiat karşısında tam anlamıyla hayatta kalma mücadelesi verdiği söylenebilir.

3. el-Bakara Suresi 205 ve er-Rûm Suresi 41’inci Ayetlerin Tefsiri

Araya yorumların girmediği ve hitap edenle muhatabın aynı zemini paylaştığı bir iletişim ortamında ortaya çıkan özgün anlam nesnel anlam olarak isimlendirilmiştir. Bu açıdan bakıldığında Kur’an’ın ilk

¹³³ Çelikkol, *İslam Öncesi Mekke*, 79-80.

¹³⁴ Tahsin Koçyiğit, “Medine’deki Uygulamalarından Hareketle Hz. Peygamber’in Şehir Tasavvuru Hakkında Bazı Değerlendirmeler,” 79; Cevād ‘Alī, *el-Mufaşşal*, 5:33.

¹³⁵ el-Buhārī, *el-Gusl*, 21 (No. 280-281); Çelikkol, *İslam Öncesi Mekke*, 89; Koçyiğit, “Hz. Peygamber’in Şehir Tasavvuru,” 79-80.

¹³⁶ Nüreddin el-Heysemī, *Mecma’u’z-Zevā’id ve Menba’u’l-Fevā’id*, 1:279; Karataş, “Hz. Peygamber’in Yerleşim ve Şehirleşmeye Yönelik Çabaları,” 80.

¹³⁷ Cevād ‘Alī, *el-Mufaşşal*, 4:622, 7:75; Apak, *Kur’an’ın Geliş Ortamında Arap Toplumu*, 55.

¹³⁸ Koçyiğit, “Hz. Peygamber’in Şehir Tasavvuru,” 80.

¹³⁹ Ebü Dâvūd, *et-Tahâret*, 33 (No. 66-67).

¹⁴⁰ es-Semhūdī, *Vefā’u’l- Vefā bi-Aḥbâri Dâri’l-Muṣṭafā*, 3:357-362.

¹⁴¹ es-Semhūdī, *Vefā’u’l-Vefā*, 3:162-163; Michael Lecker, “İslâm Öncesi ve İslâm’ın İlk Döneminde Medine/Yesrib Pazarı Üzerine,” 171; Dindi, *Arap Coğrafyası ve Kur’an*, 51-52.

muhataplarının anladığı anlam, nesnel anlam olarak nitelendirilebilir. Kendisinden hareketle Kur'an'ın ne demek istediğini yani hatibin maksadını tespit edebildiğimiz anlam da budur¹⁴² İşte bu nesnel anlamı bir kenara itip nüzul ortamı ve ilk muhataplarıyla bütün bağlarını kopararak her dönemde; o dönemin kültürel, ekonomik, siyasi ve sosyolojik şartlarına uygun olarak ayetlere yeni anlamların verilmesi anakronizm olarak adlandırılmaktadır.¹⁴³ Anakronik yaklaşımda Kur'an'ın ne söylediği değil, metne yönelen öznenin ne anlamak istediği önem kazanmaktadır. Netice itibarıyla, metin içi ve metin dışı bağlamı gözardı edilen ayetler, anlayan özne ne isterse onu söyleyen bir araç haline dönüşmektedir.

Tefsirden maksat ayetlerin delalet ettiği anlam alanını doğru tespit etmekse bunun için öncelikle nüzul zamanını ve ayetlerin indiği tarihsel bağlamı saptamak gerektiği söylenebilir. Bu doğrultuda ilk olarak bu iki ayetin nazil olduğu vasat tespit edilmeye çalışılacak daha sonra metin içi bağlama değinilecektir.

3.1. Tarihsel Bağlam

El-Bağara suresi 204 ile 206'ncı ayetler hemen hemen bütün tefsirlerde birlikte ele alınmıştır. Bu pasajın iniş sebebi hakkındaki rivayetler üç grupta sınıflandırılabilir.¹⁴⁴ Birinci gruba göre bu ayetler Aḥnes b. Şerîk hakkında nazil olmuştur.¹⁴⁵ Rivayet edildiğine göre Mekke'nin fethinden sonra Müslüman olan¹⁴⁶ Aḥnes b. Şerîk Hz. Peygamber'e gelmiş, yemin ederek onu sevdiğini ve onun dinine tabi olduğunu söylemiştir. Onun bu sözleri Hz. Peygamber'in hoşuna gitmiştir.¹⁴⁷ Ancak Aḥnes, Hz. Peygamberin huzurundan ayrıldıktan sonra bir grup Müslümana ait mahsule ve eşeklere rastlamış, mahsulü yakmış eşekleri de boğazlamıştır.¹⁴⁸ Bu ayetler onun durumunu haber vermek üzere nâzil olmuştur. Başka bir rivayette ise Benî Şakîf ile Aḥnes arasında düşmanlık bulunduğu ve Aḥnes'in bir gece baskın yaparak onlara ait mahsulü yakıp hayvanları öldürdüğü, ayetlerin de bu olay üzerine indiği ifade edilmektedir. Yine Aḥnes'in bir borç alacağı için Tâif'e gittiği orada rastladığı mahsulü yakıp hayvanları öldürdüğü de

¹⁴² Nihat Uzun, "Kur'an'ın Ayetlerini Suistimal Etmek: Tefsirde Anakronizm," 159.

¹⁴³ Ahmet Cevizci, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, 45; Uzun, "Tefsirde Anakronizm," 163.

¹⁴⁴ Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr fî 'İlmi't-Tefsîr*, 119-120.

¹⁴⁵ ez-Zeccâc, *Me'âni'l- Kur'ân ve l'râbüh*, 1:276; Vâhidî, *et-Tefsîru'l-Basît*, 4:74-75; ez-Zemaşşerî, *el-Keşşâf 'an Hakâ'iki Ğavâmidit-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fî Vucûhi't-Te'vîl: Keşşâf Tefsiri: (Metin-Çeviri)*, 1:670.

¹⁴⁶ Ahmet Önkal, "Aḥnes b. Şerîk," *DİA*, 2:174.

¹⁴⁷ Muḳâtil b. Süleymân, *Tefsîru Muḳâtil b. Süleymân*, 1:106-107.

¹⁴⁸ Muḥammed b. Cerîr et-Ṭaberî, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli Āyi'l-Kur'ân*, 3:572; İbn Ebî Ḥâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 2:364.

söylenmiştir.¹⁴⁹ Şakîf kabilesinin eşrafından olan Aḥnes b. Şerîk risaletin ilk yıllarında Mekke’de ikamet etmiş ve Kureyşli müşriklerle birlikte Hz. Peygambere ve Müslümanlara baskı ve şiddet uygulamıştır.¹⁵⁰

Hız. Peygamber’in hoşuna giden sözlerin, Bedir savaşı öncesi Aḥnes’in Benî Zühre’yi ikna etmek için söylediği sözler olduğu da ima edilmiştir. Aḥnes Benî Zühre’ye hitap ederek onları Bedir savaşına katılmaktan vaz geçirmiş hatta bu sebeple Aḥnes lakabını almıştır. Aḥnes’in Benî Zühre’ye hitaben yaptığı konuşma Hız. Peygamber’e ulaşmış ve bu konuşma Hız. Peygamber’in hoşuna gitmiştir. Aḥnes daha sonra Hız. Peygamber’e gelmiş ve İslam’a olan muhabbetini izhar etmiştir.¹⁵¹ Râzî, ayetlerin bu olay üzerine inmiş olmasını mümkün görmez. Çünkü ona göre ayetler zem makamındadır. Oysa Aḥnes’in Bedir savaşında yaptığı eylem ve söylediği sözler zemmedilmeyi gerektirecek türden değildir.¹⁵²

İkinci gruptaki rivayetlere göre ayetler Recî’ seriyyesi hakkında nazil olmuştur. Kureyşliler Hız. Peygamber Medine’deyken ona “Müslüman olduk, ashabının alimlerinden bir grubu görevlendir de bize dinini öğretsin.” diye haber gönderdiler. Bu onların Müslümanlara kurduğu bir tuzaktı. Hız. Peygamber Ḥubeyb b. ‘Adî, Merşed b. Ebû Merşed, Ḥâlid b. Bukeyr, ‘Abdullâh b. Ṭârık, Zeyd b. Deşine’yi başlarına ‘Âşım b. Şâbit’i emir atayarak onlara gönderdi. Kafiledelikler Mekke ve Medine arasındaki Recî’ denilen mevkiye ulaştığında, arkalarında bıraktıkları hurma çekirdeklerinden onların Medineli Müslümanlar olduğunu anlayan yaşlı bir kadın durumu Mekkelilere haber verdi. Mekkeliler 70 kişi silahlanarak Recî’deki Müslümanları kuşattı. Recî’de Merşed’i, Ḥâlid’i, ‘Abdullâh’ı ve ‘Âşım’ı şehit ettiler. Ḥubeyb ve Zeyd’i esir alıp Mekke’ye götürdüler. Bu ikisi de Mekke’de şehit edildi. Bu hadise üzerine münafıklardan bazıları “Yazık bu şekilde helak olan bu meftunlara! Ne evlerinde aileleriyle birlikte oturabildiler ne de arkadaşlarının mesajını iletibildiler.” demiştir. Ayetler münafıkların dilinden dökülen bu konuşma üzerine indirilmiştir.¹⁵³ Suyûṭî’nin İbnu’l-Munzir kanalıyla İbn İshâk’tan naklettiğine göre Ḥubeyb’i öldürmek için saldıran grup içerisinde Aḥnes b. Şerîk de vardı.¹⁵⁴

¹⁴⁹ es-Şa’lebî, *el-Kesf ve’l-Beyân ‘an Tefsiri’l-Kur’ân*, 2:120.

¹⁵⁰ Mustafa Sabri Küçükbaş, “Sakîf (Benî Sakîf),” *DİA*, 36:10.

¹⁵¹ Mekki b. Ebî Ṭâlib, *el-Hidâye ilâ Bulûğî’n-Nihâye fî ‘İlmi Me’âni’l-Kur’ân ve Tefsirihi ve Aḥkâmihî ve Cümelin min Fünûni ‘Ulûmih*, 1:677.

¹⁵² Fahreddin er-Râzî, *et-Tefsirü’l-Kebîr*, 3:208-209.

¹⁵³ et-Ṭaberî, *Câmi’u’l-Beyân*, 3:573; es-Şa’lebî, *el-Kesf ve’l-Beyân*, 2:120-121; İbn Ebî Ḥâtim, *Tefsiru’l-Kur’ân*, 2:363.

¹⁵⁴ Celâluddin es-Suyûṭî, *ed-Durru’l-Mensûr fî’t-Tefsîr bi’l-Me’sûr*, 2:476.

Üçüncü gruba göre ise bu ayetler bütün münafıklar hakkında inmiştir. Bu görüşü dile getirenler, “İnsanlardan sözü hoşuna gidenler vardır” ifadesiyle gizledikleri ve açığa vurdukları arasında fark olan her münafığın kastedildiğini söylemiştir. Muhammed b. Ka'b 'ın ise “Ayet bir adam hakkında iner fakat daha sonra umum ifade eder.” dediği nakledilmektedir.¹⁵⁵ Ebü Bekir İbnu'l-‘Arabî, Râzî ve İbn Keşîr bu ayetlerin münafıkların geneli hakkında indiğini savunan görüşü daha doğru bulmuştur.¹⁵⁶

Ayetlerin sebab-i nüzulüne ilişkin rivayetler arasında tercihte bulunmaya olanak verecek bir delile ulaşılamamıştır. Özellikle 207'nci ayetin daha erken bir dönemde indiğini belirten rivayetler bu ayetlerin kesin bir dille Aḥnes b. Şerîk hakkında indiğini söylemeyi güçleştirmektedir. Çünkü 207'nci ayetin, hicret yolunda Mekkeli müşriklerin eline düşen ve hicret etmesine izin verilmesi karşılığında mal varlığını Mekkeli müşriklere bırakan Şuheyb b. Sinân hakkında indiği ifade edilmektedir.¹⁵⁷ Bu durumda aralarında anlamsal bağ bulunan ayetlerin bir kısmının hicret esnasında, diğer kısmının ise Mekke'nin fethinden sonra indiği söylenmiş olacaktır. Diğer yandan Recî' hadisesi ve 627 yılında Benî 'Ureyne'den birkaç kişinin Hz. Peygamber'e gelerek Müslüman olduğunu bildirmesi, ardından irtidat ederek hastalıklarına şifa olması umuduyla yararlarına tahsis edilen develerin çobanını öldürüp develeri de çalması¹⁵⁸ daha erken dönemde bu ayetlerin tasvir ettiği türden olayların yaşandığını göstermektedir. Benî 'Ureyne'den olan bu şahısların eylemleriyle Aḥnes'in eylemleri arasında ciddi manada benzerlik bulunmakta; onların işledikleri kabahat üzerine nazil olduğu söylenen Mâ'ide suresi 33'üncü ayette de yeryüzünde fesat çıkarmaktan bahsedilmektedir. Bu durumda ayetlerin Aḥnes b. Şerîk'in Müslüman olmasından önce indiği, Aḥnes b. Şerîk'in hal ve hareketleri ayetlerin tasvirine uyduğu için de onunla ilişkilendirildiği söylenebilir.

Kaynaklarda er-Rûm suresi 41'inci ayetin iniş sebebine ilişkin müstakil bir bilgiye rastlanılamamıştır. Muḳâtil b. Süleymân er-Rûm suresinin tamamını Mekke müşriklerinin yaptıklarıyla ilişkilendirerek açıklamıştır.¹⁵⁹ Bu da onun 41'inci ayetin Mekke'de indiği kanaatinde olduğunu göstermektedir. Kurtubî, surenin tamamının Mekkî olduğu hususunda ihtilaf

¹⁵⁵ et-Ṭaberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 3:574; İbn 'Aṭṭıyye, *el-Muḥarrerü'l-Vecîz fî Tefsiri'l-Kitâbi'l-'Azîz*, 1:279.

¹⁵⁶ Ebü Bekir İbnu'l-‘Arabî, *Aḥkâmü'l-Kur'ân*, 1:201; Faḥreddin er-Râzî, *et-Tefsîrü'l-Kebîr*, 3:209;

Ebu'l-Fidâ İbn Keşîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, 1:562-563.

¹⁵⁷ es-Suyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr*, 1:483-486.

¹⁵⁸ el-Buḥârî, *el-Megâzî*, 36 (No. 4192); et-Ṭaberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 8:361-367; Elnure Azizova, “Ureyne (Benî Ureyne),” *DİA*, 42:175.

¹⁵⁹ Muḳâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, 3:3-17.

bulunmadığını söylemiştir.¹⁶⁰ Suyûti herhangi bir ayetini istisna etmeksizin sureyi Mekkî sureler arasında saymıştır.¹⁶¹ İbn ‘Âşür 17’nci ayetin Medine’de indiğine dair bir rivayet bulunduğunu ifade etmiş ancak bu bilgiyi güvenilir bulmamıştır. Surenin Mekke döneminin sonlarında, Mekkeli müşriklerin Müslümanlar üzerindeki baskılarının arttığı bir dönemde indiği ifade edilmektedir.¹⁶²

3.2. Metin İçi Bağlam

El-Bağara suresi 205’inci ayet, 204’üncü ayetle başlayıp 207’nci ayetle sona eren bir konu bütünlüğü içerisinde yer almaktadır. 204’üncü ayette diliyle Hz. Peygamber’in ve Müslümanların hoşuna gidecek sözler söyleyen ancak kalbinde söylediklerinin hilafına niyetler taşıyan, Müslümanlara ve İslam’a karşı husumet besleyen bir kişiden bahsedilmiştir. 205’inci ayette bu kişinin yeryüzünde fesat çıkarıp mahsulü ve nesli yok ettiği vurgulanmış, 206’ncı ayette nasihatlerin onu daha fazla günaha sürüklediği ifade edilmiştir. 207’nci ayette ise bu tipteninin karşısında yer alan Allah’a gönülden bağlı kişi tasvir edilmiştir.

el-Bağara suresi 204 ilâ 207’nci ayetlerin konu bakımından önceki ayetlerle de anlamsal bir bağı vardır. Nitekim 200’üncü ayette ahirette nasibi olmayan ve sadece dünya hayatını isteyen inkarcılardan; 201’inci ayette hem dünya hem ahiret hasenâtını isteyen mü’minlerden; 204’üncü ayetten itibaren de Müslüman görünüp sadece dünyayı arzulayan ikiyüzlü münafıklardan bahsedilmiştir.¹⁶³

Mekkî surelerde hâkim tema olan tevhit ve ahiret inancı er-Rûm suresinin de ana konusunu teşkil etmektedir. Ele aldığımız ayet perspektifinden bakıldığında surenin başlarında tevhit inancının vurgulandığı ve muhatapların önceki kavimlerin başlarına gelenlerden ibret almaya davet edildiği görülmektedir.¹⁶⁴ Müteakip ayetlerde iman ehlinin ve inkarcıların ahiret halleri kısaca tasvir edildikten sonra¹⁶⁵ tevhit inancını tahkim edecek deliller sıralanmıştır.¹⁶⁶ 33’üncü ayette sıkıntıya düşen insanın Allah’a yöneldiği, Allah katından bir rahmetle bolluğa kavuşan

¹⁶⁰ Muḥammed b. Aḥmed el-Ḳurṭubî, *el-Câmi’ li-Aḥkâmi’l-Ḳur’ân*, 16:392; Muḥammed ‘Alî eṣ-Şevkânî, *Fethu’l-Ḳâdir el-Câmi’ beyne Fenneyi’r-Rivâye ve’d-Dirâye min ‘İlmi’t-Tefsîr*, 4:246.

¹⁶¹ Celâluddin es-Suyûti, *el-İtkân fi ‘Ulûmi’l-Ḳur’ân*, 33.

¹⁶² Muḥammed eṭ-Ṭâhir b. ‘Âşür, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr*, 21:39-40; M. Kâmil Yaşaroğlu, “Rûm Sûresi,” *DİA*, 35:230.

¹⁶³ Faḥreddin er-Râzî, *et-Tefsîrü’l-Kebîr*, 3:208; el-Ḳurṭubî, *Aḥkâmu’l-Ḳur’ân*, 3:381; Ebû Ḥayyân el-Endelüsî, *el-Baḥru’l-Muḥîṭ fi’t-Tefsîr*, 2:325; İbn ‘Âşür, *et-Tahrîr*, 2:265.

¹⁶⁴ 30/er-Rûm:7-11.

¹⁶⁵ 30/er-Rûm:12-16.

¹⁶⁶ 30/er-Rûm:19-31.

insanın ise Allah'a ortak koştığı ifade edilmekte, sonraki ayetlerde bu mizaca sahip şahısların halleri çeşitli açılardan ele alınmaktadır. 40'inci ayette insanlara bahşedilen nimetlerin, hayatın ve ölümün Allah'ın tekelinde olduğu, bunlara güç yetirecek başka bir ilah olmadığı vurgulanmaktadır. 42'nci ayette tekrar muhataplar yeryüzünde dolaşmaya davet edilmekte ve helak edilen kavimlerin akıbetlerinden ders almaya çağrılmaktadır. Ayet helak edilen kavimlerin çoğunun müşrik olduğunu bildirerek sona ermektedir. 44'üncü ayette inkarın insanın aleyhine, yaptığı iyiliklerin de lehine sonuçlanacağı ifade edilmektedir. 47'nci ayette peygamberlerini inkâr eden toplumların helak edildiği vurgulanmış, ardından Allah'ın rüzgarlarla gönderdiği bulutlar, bulutlarla taşınan yağmur ve yağmurun insan yaşamındaki önemi konu edinilmiştir.¹⁶⁷ Surenin tamamıyla tevhit inancını ele aldığı ve iman edip sâlih amellerde bulunan kullar ile şirk koşan insanların akıbetlerini çeşitli açılardan tavih ettiği söylenebilir. Muhataplar olan Mekke müşriklerine ise sık sık yeryüzünde dolaşmaları ve önceki kavimlerin başlarına gelenlerden ders çıkarmaları salık verilmiştir.

Dealetini tespit etmeye çalıştığımız her iki ayette de geçen kilit kavram fesat kavramıdır. Bu sebeple kelimeyi tanımlamak ve Kur'an'daki kullanımlarına değinmek doğru manayı tespit etmeyi kolaylaştıracaktır.

3.3. Fesat Kavramı

Fesat kelimesi az ya da çok itidalden ayrılma, doğru olandan uzaklaşım zıddına yönelme, bir şeyin faydalı olmaktan çıkması şeklinde tanımlamıştır.¹⁶⁸ Muḳātil, et-Ṭaberī ve Mekḳī b. Ebī Ṭālib fesadı Allah'a itaatten uzaklaşım māsıyete dalmak şeklinde tanımlamıştır.¹⁶⁹ İbn Ebī Ḥātim, Ḳatāde (ö. 117/735) ve Mālik'in (ö. 179/795) fesadı öldürme veya öldürme benzeri bir eylem olarak tarif ettiğini nakletmiştir.¹⁷⁰

Vāhidī Kur'an'da fesat kavramının iki şekilde kullanıldığını söylemiştir. Birinci kullanıma göre fesat cezayı mucip bir anlama sahiptir. Kelime çoğunlukla bu anlamda kullanılmıştır. İkincisinde ise kuraklık ve verimsizlik anlamında kullanılmıştır. Vāhidī'ye göre kelime er-Rūm suresi 41'inci ayette kuraklık ve verimsizlik anlamında kullanılmıştır.¹⁷¹ el-Ḳurṭubī de yağmurun yağmaması, bitkilerin çıkmaması, verimin ve bereketin az olması gibi

¹⁶⁷ 30/er-Rūm:48-51.

¹⁶⁸ Rāğıb el-İşfahānī, *Müfredātu Elfāzī'l-Ḳur'ān*, 636; Faḫreddin er-Rāzī, *et-Tefsīrū'l-Kebīr*, 1:384; el-Ḳurṭubī, *Ahkāmu'l-Ḳur'ān*, 1:306.

¹⁶⁹ Muḳātil b. Süleymān, *Tefsīr*, 1:33; et-Ṭaberī, *Cāmi'u'l-Beyān*, 1:297, 299; Mekḳī b. Ebī Ṭālib, *el-Hidāye*, 9:5694.

¹⁷⁰ İbn Ebī Ḥātim, *Tefsīru'l-Ḳur'ān*, 2:366.

¹⁷¹ Vāhidī, *et-Tefsīru'l-Basīṭ*, 18:69.

durumların fesat kavramı kapsamında değerlendirildiğini nakletmiştir. En-Nehhās (ö. 338/950) er-Rüm suresi 41'inci ayette geçen fesat kavramı hakkındaki en güzel tanımın bu olduğunu söylemiştir.¹⁷² el-Begāvī İbn Cureyc'ten (ö. 150/767) naklen el-Bakāra suresi 205'inci ayette geçen fesat kelimesini sıla-i rahmi kesmek ve Müslümanların kanını akıtmak şeklinde tanımlamıştır.¹⁷³

Fesadı istikametten/doğruluktan ayrılmak ve faydalı olmaktan çıkmak olarak tanımlayan ez-Zemaḥşerī'ye göre yeryüzünde fesat çıkarmak demek, savaş kışkırtıcılığı yapmak ve fitneleri alevlendirmek demektir ki bu da insanların istikametten/doğruluktan ayrılmasına, mahsulün, dinî ve dünyevi menfaatlerin sona ermesine sebep olur. Münafıkların çıkardığı fesat kafirlere meyletmeleri, Müslümanların sırlarını onlara bildirerek onlara destek olmaları ve kafirleri Müslümanlara karşı kışkırtmalarıdır. Nitekim nüzul dönemindeki münafıkların bu minvaldeki tutumu Müslümanlar ve müşrikler arasında fitne çıkmasına yol açmıştır.¹⁷⁴

er-Rāzī yeryüzünde fesat çıkarma hususunda üç görüş olduğunu ileri sürmektedir. İbn 'Abbās, Hasan (ö. 110/728), Kātāde ve Süddī'nin (ö. 127/745) ileri sürdüğü birinci görüşe göre fesat yeryüzünde Allah'a isyan etmektir. Kaffāl'in (ö. 365/976) izahına göre şeriatlar kulların salahına konulmuştur. Kullar şeriatı ihlal ederse sosyal düzen bozulur ve çatışma ortaya çıkar. Nitekim Muhammed suresi 22'nci ayette ifsat Allah'a isyan ile ilişkilendirilmiştir. İkinci görüşe göre fesat münafıkların kafirlerle sıcak ilişkiler kurmaları ve onlarla içli dışlı olmalarıdır. Onların küfre meyletmelerine rağmen Müslüman görünmeleri, Hz. Peygamber'in ve Müslümanların zayıf oldukları vehmini uyandırmaktadır. Bu vehim müşrikleri Hz. Peygamber'e ve Müslümanlara saldırmaya teşvik etmiştir. El-Eşam'ın (ö. 200/816) dile getirdiği üçüncü görüşe göre ise fesat münafıkların gizlice Hz. Peygamber'i yalanlamaya, İslam'ı inkâr etmeye ve kalplere şüphe düşürmeye çalışmasıdır.¹⁷⁵

er-Rāzī'ye göre fesat kavramı "Müşā'yı ve kavmini fesat çıkarsınlar diye mi serbest bırakıyorsun?" meâlindeki el-A'rāf suresi 127 ve "Müşā'nın dininizi değiştirmesinden ve fesat çıkarmasından korkarım" meâlindeki Mü'min suresi 26'nci ayetlerde bir inanç hususunda insanların kalplerine şüphe düşürmek anlamında da kullanılmıştır. İnanç hususunda

¹⁷² el-Kurtubī, *Aḥkāmü'l-Ḳur'ān*, 16:442.

¹⁷³ el-Begāvī, *Me'ālimu't-Tenzil*, 1:236.

¹⁷⁴ ez-Zemaḥşerī, *el-Keşşâf*, 1:196-197.

¹⁷⁵ Fahreddin er-Rāzī, *et-Tefsīru'l-Kebīr*, 1:384-385.

şüphelendirmek insanlar arasında kan dökülmesiyle neticelenecek ihtilafların doğmasına sebep olmaktadır.¹⁷⁶

el-Bağara suresi 11'inci ayette fesadın inkâr etmek, kafirlerle dostluk ilişkisi kurmak ve insanları Hz. Peygambere imandan uzaklaştırmak anlamına geldiğini ileri süren el-Çurçubî'nin¹⁷⁷ eđ-Đaħħāk'tan (ö. 105/723) naklettiğine göre zarar verme maksadıyla su kaynaklarının tahrip edilmesi ve meyveli ağaçların kesilmesi de fesat kavramı kapsamında değerlendirilir. Ancak el-Çurçubî bu davranışların sadece mü'mine zarar verme maksadı taşıdığında fesat kavramı kapsamına gireceğini, müşriklere zarar verme maksadı taşıdığında ise caiz olduğunu ifade etmiştir. Nitekim Hz. Peygamber Bedir kuyularını kapatmış ve kafirlere ait ağaçları da kesmiştir.¹⁷⁸ Yine Çurçubî Hüd suresi 85'inci ayete dayanarak ölçü ve tartıda hile yapmayı fesatta aşırılık olarak nitelendirmiştir.¹⁷⁹ Onun aktardığına göre kenarlarını aşındırarak arta kalan talaşı alıp dinarın veznini düşürmek de müfessirlerce fesat kapsamında değerlendirilmiştir.¹⁸⁰ Ebü Hıyyân ise zulüm, öldürme, soygun, esir alıp köleleştirme ve küfür gibi birçok durum ve fiilin fesat kavramı kapsamına gireceğini ifade etmiştir.¹⁸¹

İbn Teymiyye ve eş-Şevkânî er-Rüm suresi 41'inci ayette geçen fesat kelimesine şirk manası vermiştir. Onlara göre yeryüzündeki en büyük fesat hatta asıl fesat Allah'ın emrine muhalefet etmek yani şirk koşmaktır. İbn Teymiyye'nin ifade ettiğine göre birçok rivayette mâsiyetleri yüzünden yağmur kesilip kuraklık baş gösterdiğinde insanların asilerine hayvanların lanet ettiği bildirilmiştir.¹⁸²

İbn 'Âşür fesadı tamamen veya kısmen insanlara faydalı olan şeylerin itlafı/yok edilmesi, yahut bir şeyin faydasının ortadan kalkarak zarara dönüşmesi şeklinde tanımlamaktadır. Örneğin süt ürünlerinin itlafı tamamen insanların faydasına olan bir şeyin yok edilmesidir. Yangın korkusundan ötürü odunun itlafı ise kısmen insanların faydasına olan bir şeyin yok edilmesidir. Fesatta insanların maslahatına yaratılan şeylere engel olma durumu vardır. Savaşmak insanların hayrına olan şeylerin yok edilmesine yol açmanın yanında zararına olan şeyi savma maksadına da matuftur. Bu sebeple savaşın süresini kısaltıp zararın büyümesine engel

¹⁷⁶ Fahreddin er-Râzî, *et-Tefsîrü'l-Kebîr*, 3:212.

¹⁷⁷ el-Çurçubî, *Aħkâmu'l-Çur'ân*, 1:306.

¹⁷⁸ el-Çurçubî, *Aħkâmu'l-Çur'ân*, 9:249.

¹⁷⁹ el-Çurçubî, *Aħkâmu'l-Çur'ân*, 11:192.

¹⁸⁰ el-Çurçubî, *Aħkâmu'l-Çur'ân*, 11:195.

¹⁸¹ Ebü Hıyyân el-Endelusi, *el-Baħru'l-Muħîr*, 2:329.

¹⁸² Taqıyyuddîn İbn Teymiyye, *Mecmû'ü Fetâvâ*, 15:24; eş-Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, 4:263.

olmak için ağaçları kesmek veya bir beldeyi yakmak gibi insanlardan zararın def'ini sağlayacak kadarıyla harpte tedbir almak caiz görülmüştür.¹⁸³

Yüsuf suresi 73 ve en-Neml suresi 34'üncü ayetler başta olmak üzere, fesat kelimesinin geçtiği ayetlerin genelinden hareketle kavramın çoğunlukla yerleşik sosyal düzenin bozulması anlamında kullanıldığı söylenebilir.¹⁸⁴ Müfessirler birtakım nüanslarla tanımlamış olsa da kavramın baskın karakteri sosyal düzeni bozucu tutum ve tavırlardır. Görüldüğü üzere klasik tefsir mirasında kavram çevreye yönelmiş olumsuz eylemlerle bağlantılandırılarak tanımlanmamıştır. Hatta el-Ğurtubî'nin inkar edenlere ait olmak kaydıyla ağaçları kesmeyi caiz görmesi çevre gibi bir konu ve kaygının gündemde olmadığına delil kabul edilebilir.

3.4. Ayetlerin Tefsiri

3.4.1. el-Bakara Suresi 205'inci Ayet

el-Bakara suresi 205'inci ayetin bulunduğu ayet grubunun, kalbinde inkarı ve farklı niyetleri gizlediği halde Hz. Peygamber'in huzurunda, dinleyenlerin hoşuna gidecek sözler sarf eden bir münafık tiplemesini ele aldığı hususunda müfessirler söz birliği etmiştir.¹⁸⁵ Çoğunlukla Aĥnes b. Şerîĥ olduğu ileri sürülen bu münafık aynı zamanda İslam'a ve Müslümanlara karşı şiddetli bir husumet beslemektedir. Muĥâtil'e göre ayette dile getirilen fesat yani ekinin ve neslin helak edilmesi işte bu şahsın icra ettiği eylemlerdir.¹⁸⁶ İbn 'Atıyye ise Aĥnes'in Müslümanlığının hiçbir zaman kesinleşmediğini iddia etmiştir.¹⁸⁷

Ğaberî'nin ifade ettiğine göre 204'üncü ayette geçen "الذ الخصام" ibaresi hakkında üç görüş vardır: İlkine göre bu ifade cedelci anlamına gelir. İbn 'Abbâs bu sözü "Seninle konuştuğunda ve sana müracaat ettiğinde seninle çekişir." şeklinde açıklamıştır.¹⁸⁸ Ķatâde ise "Allah'a isyanda çok katıdır. Batıl hususunda ise çekişmecidir. Onun dili kullanmada bilgin, amel etmede cahil olduğunu görürsün. Hikmetle konuşur ama günah olan şeyleri yapar." cümleleriyle izah etmiştir.¹⁸⁹ İkinci görüşe göre tamlama "düşmanlığında doğru değildir." anlamına gelir. Mucâhid'in (ö. 103/721) ibareyi "Doğru olmayan bir zalim" veya "husumetinde doğru olmayan kişidir." şeklinde

¹⁸³ İbn 'Âşûr, *et-Taĥrîr ve't-Tenvîr*, 1:284, 2:270.

¹⁸⁴ ez-Zemaĥşerî, *el-Keşşâf*, 4:1086.

¹⁸⁵ et-Ğaberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 3:576; İbn Ebû Ĥâtim, *Tefsîru'l-Ğur'an*, 2:364; Ebu'l-Leys es-Semerĥândî, *Tefsîru's-Semerĥândî*, 1:195; el-Ğurtubî, *Aĥkâmu'l-Ğur'an*, 3:381-382.

¹⁸⁶ Muĥâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, 1:108; el-Begavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, 1:235-236.

¹⁸⁷ İbn 'Atıyye, *el-Muĥarrerü'l-Vecîz*, 1:279.

¹⁸⁸ et-Ğaberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 3:578.

¹⁸⁹ et-Ğaberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 3:578-579.

yorunladığı bildirilmiştir.¹⁹⁰ Hasan'dan nakledilen diğer görüşe göre ise ifade, sözünde yalan söyler anlamındadır. Taberî önceki iki görüşün bu görüşü kapsadığı kanaatindedir. Zira düşmanlık edip batıl hususunda tartışan kişinin yalan söylemesi kaçınılmazdır.¹⁹¹ Görüldüğü kadarıyla birtakım farklı izahlar olmakla birlikte müfessirlerin geneli ibarenin Müslümanlara yönelik derin bir düşmanlığı ifade ettiği hususunda hemfikirdir.¹⁹²

İbn 'Abbās'tan nakledildiğine göre اذا تولى "huzurundan çıktığında"¹⁹³ yahut "Mekke'ye dönmek için ayrıldığına"¹⁹⁴ anlamına gelir. İbn Cureyc ise "kızdığında" anlamına geldiğini söylemiştir. Bu veriler ışığında eṭ-Taberî ayetin "Bu münafık öfkeli bir şekilde senin huzurundan çıktığında yeryüzünde Allah'ın ona haram kıldığı şeyleri yapar. Aḥnes b. Şerîḫ'in yaptığı gibi Allah'a isyan yolunda çabalar, yol keser ve yolları ifsad eder." manasına geleceğini ileri sürmüştür.¹⁹⁵ İbn 'Aṭıyye ise "اذا تولى سعى" ifadesinin kalbin bir fiili olma ihtimalinin bulunduğunu iddia etmiştir. Bu durumda tevellâ saptı, öfkeleni ve diliyle kabul ettiğini nefsinde reddetti anlamına gelir. Sa'y ise İslam'a yönelik desiselerle meşgul olmak ve İslam'a saldırma istencini ifade eder.¹⁹⁶

eṣ-Şa'lebî Daḥḥāk'tan naklen اذا تولى ifadesinin "emir/yönetici olduğunda" anlamına geldiğini söylemiştir.¹⁹⁷ Zemaḥşerî'ye göre ise bu kişi yönetici olduğunda ekini ve hayvan neslini helak eden kötü yöneticilerin yolunu takip eder.¹⁹⁸ İbarenin yöneticilik görevini üstlenmek anlamı dışarıda bırakıldığında müfessirler tarafından verilen diğer anlamların¹⁹⁹ gerek bedenen gerekse duygusal olarak bir ayrılığı ve uzaklaşmayı içerdiği söylenebilir.

Ayette geçen fesat kelimesi hakkındaki görüşleri iki kısımda toplamak mümkündür. Birinci kısımdaki müfessirler fesadı inkar etmek, Müslümanların kalplerine şüphe sokmak, küfrü takviye etmek için hileler düzenlemek, insanlar arasında ihtilaf çıkarıp bu ihtilafları kaşımak, yol

¹⁹⁰ et-Ṭaberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 3:579.

¹⁹¹ et-Ṭaberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 3:579-580.

¹⁹² Mâturîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'an*, 1:410; es-Semerḳandî, *Tefsîr*, 1:196; ez-Zemaḥşerî, *el-Keşşâf*, 1:672; Ebu'l-Ḥasan 'Alî b. Muḥammed el-Mâverdî, *en-Nuket ve'l-Uyûn*, 1:265; Ebu's-Su'ûd, *İrşâdu'l-Aklî's-Selîm ilâ Mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm*, 1:330.

¹⁹³ et-Ṭaberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 3:580.

¹⁹⁴ Vâḥidî, *et-Tefsîru'l-Basît*, 4:76.

¹⁹⁵ et-Ṭaberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 3:581.

¹⁹⁶ İbn 'Aṭıyye, *el-Muḥarrerü'l-Vecîz*, 1:280.

¹⁹⁷ es-Şa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, 2:123.

¹⁹⁸ ez-Zemaḥşerî, *el-Keşşâf*, 1:672.

¹⁹⁹ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, 121; el-Ḳurtubî, *Aḥkâmu'l-Kur'an*, 3:384.

kesmek, yol güvenliğini tehdit etmek, sıla-i rahmi kesmek, Müslümanların kanını akıtmak, yöneticilerin uyguladığı zulüm ve bu zulmün sebep olduğu sosyal, maddi ve manevi yıkımlar gibi münafığın eylemleriyle izah ve tasvir etmiştir.²⁰⁰ İkinci kısımdaki müfessirler ise Allah'a asi kulların yukarıda sayılan türden eylemlerine bir ceza ve onlara bir uyarı olmak üzere yağmurun kesilmesini, kıtlığın baş göstermesini; buna bağlı olarak hayvanların ve mahsulün helak olmasını fesat olarak görmüşlerdir.²⁰¹

Harş ve *nesil* kelimeleri hakkında da farklı görüşler vardır. Ayetleri Aḥnes b. Şerik'in icraatıyla ilişkilendirenler *harş* kelimesini ekin ve mahsul olarak, *nesil* kelimesini ise hayvanlar veya hem hayvan hem de insan nesli olarak açıklamıştır.²⁰² Diğer bir görüşe göre ayette geçen *harş* kadınlar anlamına gelir. Nitekim el-Baḳara suresi 223'üncü ayette kadınların *harş* olduğu ifade edilmiştir.²⁰³ Merāḡi, buradaki *harş* kelimesine kadın anlamı verildiğinde fâsıdlerin kadınlara gözlerini dikerek eşler arasına fitne ve fesat soktuğunu söylemenin mümkün olduğunu ifade etmiştir.²⁰⁴

İbn 'Âşûr ise ayette geçen *harş* ve *nesil* kelimelerinin, insan hayatının üzerine kurulduğu temel geçimliklerden kinaye olduğunu düşünmektedir. Dolayısıyla ayette kastedilen insanların temel geçimliklerini zayi etmektir. Mahsulün ve neslin zikredilmesi misal getirme kabilindedir.²⁰⁵ Merāḡi intikam almak için hoşlanmadıkları şahıslara ait mahsulü söken ve hayvanları öldüren kişiler için ayetlerde bir ibret olduğunu söylemektedir.²⁰⁶ Haddi zatında ayetlerde tam da bunun ifade edildiğini söylemek mümkündür. Çünkü tasvir edilen münafık karakteri Müslümanlara karşı bir düşmanlık beslemektedir. Dolayısıyla mahsule ve hayvanlara zarar verme eylemi doğrudan bitkileri ve hayvanları hedef alan bir eylem değildir. Aksine mahsule ve hayvana zarar verme eyleminin hedefinde sahibi olan Müslümanlar vardır. Zira yiyecek ve içeceğin oldukça kıt olduğu Arap coğrafyasında mahsulün ve hayvanların helakı bunların sahibinin de helakı anlamına gelmektedir.

²⁰⁰ et-Ṭaberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 3:582; Mekki b. Ebü Tâlib, *el-Hidâye*, 1:679; el-Mâverdi, *en-Nuket ve'l-Uyûn*, 1:266; İbnu'l-Cevzi, *Zâdu'l-Mesir*, 121; Cemâleddin el-Kâsımî, *Tefsîru'l-Kâsımî el-Musemmâ Meḥâsinu't-Te'vîl*, 2:82-83; Muḥammed Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm / Tefsîru'l-Menâr*, 2:248-249; İbn 'Âşûr, *et-Taḥrîr ve't-Tenvîr*, 2:268-269.

²⁰¹ et-Ṭaberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 3:583-584; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'an*, 2:367; ez-Zemaḥşerî, *el-Keşşâf*, 1:672; el-Kurtubî, *Aḥkâmu'l-Kur'an*, 3:385-386.

²⁰² et-Ṭaberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 3:583-586; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'an*, 2:366; el-Kâsımî, *Meḥâsinu't-Te'vîl*, 2:82-83.

²⁰³ ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'an*, 277-278; Mâturidî, *Te'vîlâtü'l-Kur'an*, 1:410-411.

²⁰⁴ Aḥmed Muştafâ el-Merāḡi, *Tefsîru'l-Merāḡi*, 2:111.

²⁰⁵ Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 2:248; İbn 'Âşûr, *et-Taḥrîr ve't-Tenvîr*, 2:270.

²⁰⁶ el-Merāḡi, *Tefsîr*, 2:111.

3.4.2. er-Rûm Suresi 41'inci Ayet

er-Rûm suresi 41'inci ayette geçen fesat kavramı hakkında müfessirlerin dile getirdiği görüşler temelde iki kısımda ele alınabilir. Kavramı doğrudan insan davranışlarıyla açıklayan müfessirlerden bazıları fesadı Kâbil'in Hâbil'i öldürmesi ve Culendân isimli Ezd melikinin denizdeki gemileri gasp etmesiyle izah etmiştir.²⁰⁷ Şevkânî bu izahı oldukça garip ve delilsiz bir görüş olarak nitelendirmiştir.²⁰⁸ Bir başka görüş ayette söz konusu edilen fesadın şirk olduğu yönündedir. Bu müfessirlere göre yeryüzündeki bütün fesat yani zulüm, savaşlar ve mâsiyetler şirkten tevellüt etmektedir.²⁰⁹

Kavramı doğrudan insan davranışlarıyla ilişkilendirmeyip mecazi manada yorumlayan müfessirler ise fesadı insanların Allah'a şirk koşup isyan etmeleri veya işledikleri zulüm ve günahlara karşılık bir ceza olarak gönderilen yağmurun azalması, kuraklık, çoraklık, kıtlık, bereketin gitmesi, yangınlar, fitnenin baş göstermesi ve kafirlerin galip gelmesi hatta bu afetlerle toplumların helak edilmesi olarak izah etmişlerdir.²¹⁰ Bu müfessirlere göre fesat doğrudan insan davranışlarıyla ortaya çıkmamakta, Allah'ın bazı musibetleri insan davranışlarına bir ceza olarak onların üzerine göndermesi şeklinde zuhur etmektedir. Kâtâde bu durumun Hz. Peygamber gönderilmeden önce vaki olduğunu, o dönemde yeryüzünün zulüm ve sapkınlıkla dolduğunu söylemiştir. Hz. Peygamber gönderildikten sonra insanlardan hak yola dönen dönmüştür.²¹¹ İbn Keşîr yeryüzünde bereketin artmasını şeriatın tatbikine bağlamıştır.²¹² Şevkânî ve İbn 'Âşûr gibi bazı müfessirler ise fesat kavramını taahşîş eden bir delil olmadığını dolayısıyla karada ve denizde ortaya çıkan bütün olumsuzlukların fesat olarak adlandırılacağını savunmuşlardır.²¹³

Ayetin tefsiri bağlamında ilk dönemlerden itibaren üzerinde en çok fikir beyan edilen hususlardan biri de *berr* (البر) ve *baħr* (البحر) kelimelerinin anlamıdır. Müfessirlerin büyük bir kısmı *berr* kelimesini bedevilerin çadır

²⁰⁷ Sufyân eş-Şevrî, *Tefsîru Sufyân eş-Şevrî*, 237; Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, 2:663; es-Şa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, 7:305; el-Begâvî, *Me'âlimu't-Tenzil*, 6:274.

²⁰⁸ eş-Şevkânî, *Fethu'l-Kâdir*, 4:263.

²⁰⁹ 'Abdurrezzâk eş-Şan'ânî, *Tefsîru'l-Kur'an*, 2:104; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 11:203; Faħreddin er-Râzî, *et-Tefsîrü'l-Kebîr*, 13:125; İbn Keşîr, *Tefsîr*, 6:320; el-Merâgî, *Tefsîr*, 21:54-55.

²¹⁰ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, 3:13-14; Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîr*, 2:662-663; ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'an*, 4:188; İbn Ebû Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'an*, 9:3092; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 11:203; Mekki b. Ebû Tâlib, *el-Hidâye*, 9:5696; Vâhidî, *et-Tefsîru'l-Basîf*, 18:69; el-Begâvî, *Me'âlimu't-Tenzil*, 6:274; İbn 'Aḫḫıyye, *el-Muħarrerü'l-Veciz*, 4:340; el-Kurtubî, *Aħkâmu'l-Kur'an*, 16:443.

²¹¹ es-Şa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, 7:305; ez-Zemaħşerî, *el-Keşşâf*, 5:240; İbnu'l-Cevzi, *Zâdu'l-Mesir*, 1096.

²¹² İbn Keşîr, *Tefsîr*, 6:319-320.

²¹³ eş-Şevkânî, *Fethu'l-Kâdir*, 4:263; İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 21:110-111.

kurduğu çöl gibi yeterli su kaynaklarının bulunmadığı kırsal bölgeler; baħr kelimesini ise şehir ve köyler veya su kaynaklarının bulunduğu şehir ve köyler yahut nehir ve deniz kenarındaki şehir ve köyler olarak tanımlamıştır. Bu müfessirlere göre suyu olan şehirler baħr olarak isimlendirilir.²¹⁴ Diğer bir grup ise berr ile karanın, baħr ile bilinen denizin kastedildiğini ileri sürmüştür.²¹⁵ et-Ṭaberī Araplarda berr isminin çöl araziye dendiğini ifade etmektedir. Baħr ise suyu tatlı ve tuzlu olan iki şeye de denir. Ayette biri istisna edilerek sadece diğeri kastedilmemiş lafız ‘umüm üzere bırakılmıştır. Böyle olunca denizlerin yanında su kenarındaki köyler de baħr kapsamına girer.²¹⁶ ‘Aṭā’dan (ö. 114/732) nakledilen bir görüşe göre ise baħr adalardır.²¹⁷ Baħr kelimesinin bilinen anlamda denize delâlet ettiğini ileri süren müfessirlere göre denizde ortaya çıkan fesat da yağmur kıtlığındandır. Çünkü onlara göre yağmur kıtlığı inci kıtlığını da beraberinde getirmekte, denize dalan dalgıçlar eli boş dönmektedir. İbn ‘Abbās’a nispet edilen bir görüşe göre yağmur yağdığında istiridyeler deniz yüzeyine çıkarlar ve ağızlarını açarlar. İnciler istiridyelerin ağzına düşen yağmur damlaları sayesinde oluşur.²¹⁸ Bazı müfessirler yağmur kıtlığının deniz hayvanlarını kör ettiğini ileri sürmüştür.²¹⁹ Denizdeki fesadı Ademoğlunun günahları sebebiyle deniz avının kesilmesi şeklinde izah edenler de vardır.²²⁰ İbn ‘Āşūr ise ayette, Rumlarla Sasaniler arasında yaşanan savaşın sonuçlarına bir işaret olabileceğini ileri sürmüştür. Ona göre bu savaş sebebiyle Mekkeli müşriklerin hem kara hem de deniz ticareti akamete uğramıştır.²²¹

Ayette geçen “elleriyle yaptıkları yüzünden” ifadesi fesat kavramına verilen mana doğrultusunda yorumlanmıştır. Birçok müfessir “elleriyle yaptıkları” ifadesini Allah’ın nehy ettiği şeyleri yapmak yani günahlar, Allah’a isyan, yalanlama ve inkâr etme şeklinde izah etmiştir.²²² Mâtürîdî’ye göre ifadenin hakiki manası esas alındığında yol kesme, hırsızlık, öldürme zulüm

²¹⁴ Muḳâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, 3:13-14; ez-Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 4:188; Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîr*, 2:662-663; ‘Abdurrezzâk eş-Şan‘ânî, *Tefsîru’l-Kur‘ân*, 2:104; et-Ṭaberî, *Câmi’u’l-Beyân*, 18:509-510; Mâtürîdî, *Te‘vilâtü’l-Kur‘ân*, 11:204; Vâhidî, *et-Tefsîru’l-Basîṭ*, 18:70; el-Begavî, *Me‘âlimu’t-Tenzil*, 6:274; ez-Zemaħşerî, *el-Keşşâf*, 5:240; İbn ‘Atıyye, *el-Muħarrerü’l-Vecîz*, 4:340; el-Kurtubî, *Aħkâmu’l-Kur‘ân*, 16:443; İbn Keşîr, *Tefsîr*, 6:319.

²¹⁵ et-Ṭaberî, *Câmi’u’l-Beyân*, 18:511-512; İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-Mesîr*, 1096.

²¹⁶ et-Ṭaberî, *Câmi’u’l-Beyân*, 18:512.

²¹⁷ İbn Ebü Hâtim, *Tefsîru’l-Kur‘ân*, 9:3092.

²¹⁸ es-Şa‘lebî, *el-Keşf ve’l-Beyân*, 7:305; el-Begavî, *Me‘âlimu’t-Tenzil*, 6:274.

²¹⁹ İbn Ebü Hâtim, *Tefsîru’l-Kur‘ân*, 9:3092.

²²⁰ Mekkî b. Ebü Ṭâlib, *el-Hidâye*, 9:5696.

²²¹ İbn ‘Āşūr, *et-Taħrîr ve’t-Tenvîr*, 21:109-110.

²²² Muḳâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, 3:13-14; et-Ṭaberî, *Câmi’u’l-Beyân*, 18:509; Mekkî b. Ebü Ṭâlib, *el-Hidâye*, 9:5696; Vâhidî, *et-Tefsîru’l-Basîṭ*, 18:71-72; el-Begavî, *Me‘âlimu’t-Tenzil*, 2:274; ez-Zemaħşerî, *el-Keşşâf*, 2:540; İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-Mesîr*, 1096; el-Kâsimî, *Meħâsinu’t-Te‘vîl*, 8:18.

gibi fiillere delâlet eder. Bu eylemleri yapan insanların kalpleri kararır ve orada iman yer bulamaz. Bu da onları şirke ve inkara götürür. “Elleriyle” ifadesinin mecazi manası esas alındığında ibare şirke ve inkara delâlet eder. Eylemlerinin birçoğunu elleriyle gerçekleştirdiği için insanın içine düştüğü şirk ve inkâr elleriyle ilişkilendirilmiştir.²²³

İnsanlar işledikleri günahlardan, şirkten ve isyandan geri dönsünler diye hak ettikleri cezanın bir kısmı afet, musibet ve helak olarak onların üzerine gönderilmiştir.²²⁴ “Belki dönerler” ifadesiyle kimlerin kastedildiği hususunda da iki görüş vardır. Birincisine göre bu ifadeyle kastedilenler başına afet ve musibetler gelenlerdir. Belki bu musibetler onların aklını başına getirir de işledikleri günahları, isyanı ve şirki terk edip hakka yönelirler. İkincisine göre ise, Allah’a isyan edenlerin afetlerle helak edilmesinden sonra dünyaya gelen nesiller kastedilmiştir. Sonrakiler öncekilerin başına gelenlerden ders alırlar da belki hakka yönelirler.²²⁵ Ayete verilen bu manayı, bir sonraki ayette muhatapların yeryüzünde dolaşmaya ve Allah’a ortak koşanların akıbetlerinden ibret almaya davet edilmesi de desteklemektedir.²²⁶

Sonuç ve Değerlendirme

Çevre kirliliğinin yol açtığı sorunlar sanayileşmeyle birlikte başlamıştır. Sanayileşme öncesi ortaya çıkan problemler bugünkü anlamda çevre sorunu olarak nitelendirilmekten oldukça uzaktır. İnsan perspektifinden bakıldığında bu problemler konfor alanıyla ilgilidir ve basit tedbirlerle çözülebilirdi veya çözülmüştür. Yani bu dönemde insan eylemleri sonucu ortaya çıkmış olan sorunlar kalıcı değildir. Ekosistem bu sıkıntıların hemen hepsini doğal döngüsü içinde çözmüştür. İnsan eliyle üretilen atıklar da doğal ayrıştırıcılar tarafından ayrıştırılmış ve kısa sürede madde döngüsüne tekrar katılmıştır. İnsanın doğaya verdiği kalıcı ve telafi edilemez zararlar sanayileşme sonrası ortaya çıkmıştır.

Hz. Peygamber’in doğduğu ve Kur’an’ın indirildiği coğrafya, hâkim çöl iklimi nedeniyle bitki ve hayvan varlığı bakımından oldukça fakirdir. Suyun bulunduğu vahalarda yetişen ağaçlar olmakla birlikte bunlar çoğunlukla meyve ağacıdır. Evcil yahut doğal çevrede yaşayan hayvanların çoğu bölge insanın yaşamını bağladığı en önemli fakat kısıtlı kaynaklardır. Çöl ikliminin

²²³ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 11:203.

²²⁴ et-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 18:513; Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 11:204; es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, 7:305; ez-Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 5:240-242; İbn Keşîr, *Tefsîr*, 6:319-320.

²²⁵ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, 1096.

²²⁶ eş-Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, 4:263.

ve bölgenin fiziki yapısının insanın önüne koyduğu hayat şartları oldukça acımasızdır. Dolayısıyla bölge insanın, hayvanlara eziyet olarak adlandırılabilir birtakım davranışları olsa da çevre için problem teşkil edecek bir tutumu yoktur. Bu bakımdan risâlet döneminde ortaya çıkmış bir çevre sorunundan söz etmek son derece güçtür. Bu zaman diliminde yaşanmış bir çevre sorunundan bahsedilemeyeceği için çevre sorunlarını engellemek ve çevre duyarlılığını artırmak maksadıyla alınmış tedbirlerden de bahsedilemez. Güncel araştırmalarda Hz. Peygamber'in ve sahâbâlerin çevre duyarlılığını ispatlamak için sıklıkla öne sürülmüş argümanlar, bağlamından koparılmış olay ve olgulardır.

Risâlet döneminde ortaya çıkmış çevre sorunlarından bahsedilemeyeceği gibi, Kur'an'ın çevre sorunlarına doğrudan veya dolaylı bir atfının olduğunu iddia etmek de oldukça zordur. Nitekim güncel araştırmalarda sıklıkla çevre sorunlarıyla ilişkilendirilen el-Bakara suresi 205 ve er-Rûm suresi 41'inci ayetler gerek tarihsel bağlamları gerekse siyakları bakımından çevre sorunlarına delâlet etmemektedir. Müfessirlerin de ilk dönemlerden itibaren isabetle tespit ettiği üzere el-Bakara suresi 205'inci ayet münafıkların Müslümanlara yönelik tutumlarındaki tehlikeye dikkat çekmektedir. Nitekim ayette dile getirilen ekin ve nesil Müslümanların geçimliği olan mahsul ve nesildir. Besin kaynaklarının kıtlığı göz önüne alındığında mülkiyetleri altındaki mahsulün ve neslin helak edilmesi, doğrudan Müslümanlara yapılmış bir saldırı olarak nitelendirilebilir. Dolayısıyla inancı ne olursa olsun risâlet döneminde yaşamış insanların doğal çevreyi hedef almış sistematik bir tahribatından söz etmek mümkün görünmemektedir. Netice itibarıyla ayetin konusunun çevre sorunları olmadığı rahatlıkla söylenebilir.

er-Rûm suresi 41'inci ayette geçen denizde ve karada ortaya çıkmış fesat ile de çevre sorunlarının kastedilmediği görülmektedir. Öncelikle, denize ilişkin haberlere ve deniz hakkında birtakım bilgilere vakıf olsalar bile ilk muhatapların neredeyse hiçbir denizcilik faaliyeti bulunmamaktadır. Zira müfessirlerin ekseriyetinin baħr kelimesine su kaynağı bulunan şehir manası vermesi bölge insanının gerek zihnen gerekse fiilen denizden ne kadar uzak ve kopuk olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla denizcilik faaliyeti bulunmayan bölge insanının denizde bir fesada sebep olmasından bahsetmek yersizdir. Diğer yandan dönemin denizcilik faaliyetleri göz önüne alındığında gasp, yağma ve korsanlık dışında insanın sebep olduğu bir çevre sorunundan bahsetmek de oldukça zordur. Sonra, müfessirlerin ayeti tevhit-şirk, insan-Allah ilişkisi ekseninde yorumlaması; fesadı günahlarla, Allah'a

isyan ve şirkle izah etmesi ayetin güncel çevre sorunlarıyla ilişkilendirilmesini açıkça olumsuzlamaktadır.

Bir ayetin belirli bir zaman diliminde bir manaya delâlet etmesi, sonra farklı bir zaman diliminde delâlet ettiği ilk manadan uzak bambaşka yeni bir mana yüklenmesi, takdir edileceği üzere söz konusu metnin anlamsızlaşmasına sebep olacaktır. Aynı zamanda bu durum metnin belirli bir manayı ve mesajı taşıyamadığı anlamına gelir. Böyle bir yaklaşımın varacağı nokta her isteyen istediği manayı metne yüklemesidir. Her manayı kabullenen bir metin, ortada üzerinde uzlaşılabilir bir anlam bırakmayacaktır. Dolayısıyla ayetlerin özgün manalarının korunması mesajın sahit bir şekilde muhataplara ulaşmasının en emin yoludur.

Son yüzyılda etkilerini derinden hissettiğimiz çevre sorunları karşısında Müslüman dünyanın ürettiği söylem ve çözümlerin oldukça cılız, savunmacı ve geçici bir karakter arz ettiği söylenebilir. Bağlamından koparılmış olgu ve olaylarla geriye dönük kurgusal bir çevrecilik inşa etmek yerine Müslüman felsefeci ve kelamcılarının batılı paradigmayı iyi analiz ederek İslam'ın temel ilkelerinden hareketle bir varlık ve çevre fikri inşa etmeleri gerektiği söylenebilir. Eğer böyle bir adım atılmazsa batılı paradigmanın her gün önümüze koyduğu yeni sorunlar karşısında farklı mecralara savrulmamız, bugün savunduğumuz fikri yarın karşıtı için terk etmemiz kaçınılmaz olacaktır. Bunun en güzel örneklerini İslam'a yöneltlen insan merkezilik eleştirileri karşısında Müslüman çevrelerin dile getirdiği birbirine zıt yorumlarda görebiliriz.

Çıkar Çatışması / Conflict of Interest:

Yazarlar çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir. / The authors declared that there is no conflict of interest.

Finansal Destek / Grant Support:

Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmiştir. / The authors declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel. *Musnedu'l-İmām Ahmed*. thk. Şu'ayb Arnaüt ve 'Ādil Mürşid. 50 c. Beyrüt: Müessesetü'r-Risāle, 1421/2001.
- Akman, Yıldırım, Atabay Düzenli, Fatmagül Gevem. *Çevre Kirliliği ve Ekolojik Etkileri*. Ankara, 1996.
- Akyüz, Hüseyin. "Çevre Dostu Bir Peygamber: Hz. Muhammed". *Turkish Studies = Türkoloji Araştırmaları (Dergi)* 9:2 (1) (2014), 107-126.

- el-‘Alī, Şālih Aḥmed. *Tārīḫu’l-‘Arabi’l-Ḳadīm ve’l-Bi‘seti’n-Nebeviyye*. Beyrūt: Şeriketü’l-Matbū‘at, 2000.
- el-Ā’lūsī, Maḥmūd Şükri. *Bulūḡu’l-Ereb fī Ma‘rifeti Aḥvālī’l-Arab*. nşr. Muḥammed Behcet el-Eşerī. 2. baskı. Beyrūt: Dāru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, tsz.
- Apak, Adem. *Kur’an’ın Geliş Ortamında Arap Toplumu (Sosyal, Kültürel ve İktisadi Hayat)*. İstanbul: Kuramer Yayınları, 2017.
- Ardoğan, Recep. “İslam’da Çevre Teolojisinin Pratiğe Yansması: Çevre Ahlakı”. *Birey ve Toplum (Dergi)* 2:3 (2012), 115-143.
- Aşar, Haluk. “Heidegerci Çevre Felsefesi”. *Temaşa Erciyes Üniversitesi Felsefe Bölümü Dergisi* 15 (15 Haziran 2021), 23-34.
- Ateş, Ali Osman. “İslam ve Doğal Hayatın Korunması”. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3:1 (2003), 1-34.
- Aydın, Hüseyin. “İslami Perspektif ve Çevre”. *Dini Araştırmalar ve Küresel Barış Sempozyumu*. ed. Muhiddin Okumuşlar vd. içinde 2:743-769. Konya: Türkiye İmam Hatipliler Vakfı Yayınları, 2016.
- Azizova, Elnure. “Tihâme”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41:153-154.
- Azizova, Elnure. “Ureyne (Benî Ureyne)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42:174-175.
- Başaran, Selman. “Alkame b. Mücezziz”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2:467-468.
- Bayyigit, Mehmet. “Çevre Problematigi ve Din”. *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (2002), 39-50.
- el-Begāvī, Ebū Muḥammed el-Ḥuseyn b. Mes’ūd el-Ferrā. *Me‘ālimu’t-Tenzil*. thk. Muḥammed ‘Abdullāh en-Nemr vd. 8 c. Riyād: Dāru Ṭaybe, 1409/1989.
- el-Belāzurī. *Fütūḫu’l-buldān*. thk. ‘Abdullāh Enīs ve Ömer Enīs. Beyrūt: Müessesetü’l-Me‘ārif, 1407-1987.
- Boks, Abdullah A. “Ebūkubays”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10:280-281.
- Bozkurt, Nebi. “Bahriye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4:495-501.
- Bozkurt, Nebi ve Küçükaşçı, Mustafa Sabri. “Medine”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28:305-311.
- Bozkurt, Nebi ve Küçükaşçı, Mustafa Sabri. “Mekke”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28:555-563.
- Bozyigit, Ahmet. “İslâm Ahlak Öğretisinde Çevre Bilinci”. *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3:2 (2016), 9-23.
- Böke, Emine Gümüş. “İslâm Hukukunda Çevre Bilinci Algısı Üzerine”. *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8:16 (2019), 229-251.
- el-Buḫārī, Muḥammed b. İsmā‘il. *Şaḫīḫu’l-Buḫārī*. Dımaşk: Dāru İbn Keşir, 1423/2002.
- Büyükoşkun, Kudret. “Arabistan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3:248-252.
- Cebeci, Merve. “Stewards Of The Earth: Islamic Environmentalism In Classical And Contemporary Islamic Thought.” Yüksek Lisans Tezi, İbn Haldun Üniversitesi, İstanbul, 2020.

- Cevād ‘Alī. *el-Mufaşşal fī Tārīhi’l-‘Arab able’l-‘İslām*. 10 c. Beyrūt: Dūru’l-‘İlm li’l-Melāyīn, 1413/1993.
- Cevherli, Feyza ve Orhan, Zeyneb Hafsa. “Havayı Kirletme Hakkı Satın Alınabilir mi?: İslam Hukuku’nda çevrenin Korunması Perspektifinden Kyoto Protokolü.” *Uluslararası İslam Ekonomisi ve Finansı Araştırmaları Dergisi* 7:3 (2021), 286-305.
- Cevzici, Ahmet. *17. Yüzyıl Felsefesi*. 4. baskı. İstanbul: Say Yayınları, 2016.
- ağıl, Necdet. “Kur’an Işığında evre Gerçeğı ve evre Bilinci.” *EKEV Akademi Dergisi* 12:36 (2008), 15-42.
- Çelikkol, Yaşar. *İslam Öncesi Mekke*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2003.
- Dağ, Ahmet. *İnsansız Dünya Transhümanizm*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020.
- Deliser, Bilal. “Kur’an-ı Kerim’de evre Felsefesi Konusunda Temel Yaklaşımlar.” *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4:7 (2015), 133-155.
- Demir, Recep. “Doyumsuz Tüketim Arzusu ve evre Sorununa Kur’an çerçevesinde Bakış.” *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi* 1:4 (2012), 1-12.
- Demir, Şehmuz. “evre Sorunu ve Kur’an’ın evreye Yaklaşımı.” *Diyanet İlmî Dergi* 44:4 (2008), 75-88.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Usûlü*. 47. baskı. İstanbul: İFAV Yayınları, 2016.
- Dindi, Emrah. *Arap Coğrafyası ve Kur’an*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.
- Ebū Dāvūd es-Sicistānī. *Sunenu Ebī Dāvūd*. thk. Şu‘ayb el-Arnaūṭ ve Muhammed Kāmīl Karabelli. 7 c. Dimaş: Dāru’r-Risāleti’l-‘Alemiyye, 1430/2009.
- Ebū Ḥayyān el-Endelūsī. *el-Baḥru’l-Muḥīṭ fi’t-Tefsīr*. nşr. Sıdı Muḥammed Cemīl vd. 10 c. Beyrūt: Dāru’l-Fıkr, 1431-1432/2010.
- Ebu’s-Su‘ūd. *İrşādu’l-‘Akli’s-Selīm ilā Mezāya’l-Kitābi’l-Kerīm*. thk. ‘Abdülkādīr Aḥmed ‘Atā. Riyā: Mektebetu’r- Riyāi’l-Hadīse, tsz.
- Efil, Şahin. “Kur’an’da çevrenin Metafizik Temeli ve evre Ahlakı.” *evre ve Din Uluslararası Sempozyumu*. ed. Fahri Kayadibi, içinde 2:205-215. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2008.
- Erdem, Hüsamettin. “İnsan, evre ve Din.” *Dini Araştırmalar ve Küresel Barış Sempozyumu*. ed. Muhiddin Okumuşlar vd. içinde 2:725-742. Konya: Türkiye İmam Hatipliler Vakfı Yayınları, 2016.
- Erdem, Hüsamettin. “İsraf, Tüketim ılgınlığı ve evre Kirliliğı.” *evre ve Ahlak (Sempozyum)*. ed. M. Doğan Karacoşkun, içinde 285-301. Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Yayınları, 2014.
- Eren, Mustafa. “evre Sorunları Karşısında Sorumluluk Etiğı.” *Kelām Araştırmaları Dergisi* 13:1 (2015), 439-452.
- Erkoçoğlu, Fatih. “Medine Coğrafyası ve Uhud Savaşı Üzerine Bazı Mülahazalar.” *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15:1 (2011), 319-350.
- Ertürk, Mustafa. “evre Hakkındaki Bazı Hadislerin Güncel ve Evrensel Değeri.” *evre ve Din Uluslararası Sempozyumu*. ed. Fahri Kayadibi, içinde 1:293-299. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2008.
- Esed, Muhammed. *Kur’an Mesajı Meal-Tefsir*. çev. Cahit Koytak ve Ahmet Ertürk. 5. baskı. 2 c. İstanbul: İşaret Yayınları, 1999.

- Evkuran, Mehmet. "Çevre Bilincinin Teolojik Temelleri Üzerine." *Çevre ve Din Uluslararası Sempozyumu*. ed. Fahri Kayadibi, içinde 2:35-48. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2008.
- el-Ezrakî, Ebu'l-Velîd. *Aḥbâru Mekke ve mâ Cā'e fihā mine'l-Ā'sār*. thk. Rüşdî eş-Şâlih Melḥas. 3. baskı. 2 c. Beyrut: Dâru'l-Endelüs, 1403/1983.
- Fahreddin er-Râzî. *et-Tefsîrû'l-Kebîr*. thk. Seyyid İmrân. 16 c. Kâhire: Dâru'l-Ḥadîs, 1433/2012.
- el-Fâkihî, Ebû 'Abdillâh. , *Aḥbâru Mekke fî Qadîmî'd-Dehr ve Hadîsîh*. thk. 'Abdumelik b. 'Abdullâh b. Dehîş. Beyrût: Dâru Hıdır, 1414/1994.
- Foster, John Bellamy. *Savunmasız Gezegen Çevrenin Kısa Ekonomik Tarihi*. çev. Hasan Ünder. 2. baskı. Ankara: Epos Yayınları, 2008.
- Görmez, Kemal. *Çevre Sorunları ve Türkiye*. 3. baskı. Ankara: Gazi Kitabevi, 2003.
- Güney, Emrullah. *Türkiye Çevre Sorunları*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2004.
- Güven, Mustafa. "Kur'ân-ı Kerim'de Çevre Bilincine Dair Bazı Ahlâki Esaslar." *Birey ve Toplum (Dergi)* 4:8 (2014), 139-161.
- Halil Altuntaş ve Muzaffer Şahin. *Kur'an-ı Kerim Meâli*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2005.
- Hamidullah, Muhammad. *İslâm Peygamberi Hayatı ve Faaliyeti*. çev. Salih Tuğ. 2 c. Ankara: Yeni Şafak Yayınları, 2003.
- Hazar, Fatma. "Eko-Fıkıh Ekseninde Yeni Bir Makasıdu's-Şeria Tasnifinin İmkânı (Çevrenin Zaruriyyat Kapsamına Alınması Hakkında)." *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (2022), 293-323.
- el-Hemdânî, Ḥasan b. Aḥmed. *Şifatu Cezîreti'l-'Arab*. thk. Muḥammed b. 'Alî el-Ekva'. San'â: Mektebetu'l-İrşâd, 1410/1990.
- el-Heysemî, Nüreddin. *Mecma'u'z-Zevâ'id ve Menba'u'l-Fevâ'id*. nşr. Ḥusâmuddîn el-Ḳudsi. Kâhire: Mektebetu'l-Ḳudsi, 1352.
- Hitti, Philip. *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*. çev. Salih Tuğ. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989.
- Hodgson, Marshall G. S. *İslam'ın Serüveni: Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*. çev. Alp Eker. İstanbul: İz Yayıncılık, 1995.
- İbn 'Aşûr, Muḥammed eṭ-Ṭâhir. *et-Taḥrîr ve't-Tenvîr*. 30 c. Tûnus: ed-Dâru't-Tûnisiyye li'n-Neşr, 1984.
- İbn 'Atıyye. *el-Muḥarrerü'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*. thk. 'Abdusselâm 'Abduşşâfi Muḥammed. 5 c. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1422/2001.
- İbn Ebî Hâtim. *Tefsîru'l-Ḳur'âni'l-'Azîm*. thk. Es'ad Muḥammed et-Ṭayyib. Mekke: Mektebetu Nizâr Muştafâ el-Bâz, 1417/1997.
- İbn Keşîr, Ebu'l-Fidâ. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. thk. 'Abdullah b. 'Abdulmuḥsin et-Turki. 20 c. Kâhire: Dâru Hicr, 1419/1999.
- İbn Keşîr, Ebu'l-Fidâ. *Tefsîru'l-Ḳur'âni'l-'Azîm*. thk. Sâmi b. Muḥammed es-Selâme. 2. baskı. 8 c. Riyâd: Dâru Ṭayyibe, 1420/1999.
- İbn Mâce. *Sunenu İbn Mâce*. thk. Râid b. Şabrî b. Ebî 'Alfe. 2. baskı. Riyâd: Dâru'l-Ḥadâra, , 1436/2015.
- İbn Şebbe. *Târîḫu'l-Medîneti'l-Munevvere*. thk. Fehîm Muḥammed Şeltût. Cidde, 1399/1979.

- İbn Teymiyye, Taqıyyuddîn. *Mecmû'ü Fetâvâ*. nşr. 'Abdurrahmân b. Muḥammed b. Kâsım. 37 c. Medine: Vezâratu's-Şu'ûni'l-İslâmiyye ve'l-Evkâf ve'd-Da've ve'l-İrşâd, 1425/2004.
- İbnu'l-'Arabî, Ebû Bekir. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. nşr. Muḥammed 'Abdulkâdir 'Aṭâ. 3. baskı, 4 c. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1424/2003.
- İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec. *Zâdu'l-Mesîr fi 'İlmi't-Tefsîr*. nşr. Zuheyr eş-Şâviş. Beyrût: el-Mektebu'l-İslâmî, 1423/2002.
- Karakaş, Ali. "Sünnet Açısından Çevre (Hayvan ve Bitkilerin Korunması)." *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 4:5 (2017), 34-50.
- Karataş, Mustafa. "Hz. Peygamber'in Yerleşim ve Şehirleşmeye Yönelik Çabaları: Medine Örneği." *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28 (2013), 59-84.
- Karslı, İbrahim Hilmi. "Çevre Sorunu ve Kur'an'ın Doğal Çevre Öğretisi." *Diyanet İlmî Dergi* 48:1 (2012), 93-120.
- el-Ḳâsımî, Cemâleddîn. *Tefsîru'l-Ḳâsımî el-Musemmâ Meḥâsinu't-Te'vîl*. thk. Muḥammed Bâsil 'Uyûnu's-Süd. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1424/2003.
- Kavas, Ahmet. "Osmanlı'da Çevre Bilincinde Görülen Aksaklıklar Yanında Örnek Bir Davranış Olarak Ravza-i Mutahhara ve Kâbe'nin Temizliği: Ferâşet-i Şerife." *Çevre ve Din Uluslararası Sempozyumu*. ed. Fahri Kayadibi, içinde 2:343-349. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2008.
- Kaya, Osman. "Kur'an'a ve Sünnete Göre Çevre Bilinci ve Ahlakı." *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18:2 (2016), 81-95.
- Kaya, Süleyman. "Çevre Konusunda Kur'ân'a Yaslanmanın Makûliyet Çizgisi ve Bunun Ötesinde Yeni Bir Şeyler Yapma Gereği." *Çevre ve Ahlak*. ed. İsmail Koyuncu vd. içinde 17-31. İstanbul: Çevre Vakfı, 2020.
- Keskin, İbrahim. "İslamın Kulluk Bilinci ve Ekolojik Krize Yönelik Sosyolojik Bir Yaklaşım". *Çevre ve Ahlak (Sempozyum)*. ed. M. Doğan Karacoşkun, içinde 187-200. Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Yayınları, 2014.
- Kışlalıoğlu, Mine ve Berkes, Fikret. *Çevre ve Ekoloji*. 3. baskı. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1990.
- Koçyiğit, Tahsin. "Medine'deki Uygulamalarından Hareketle Hz. Peygamber'in Şehir Tasavvuru Hakkında Bazı Değerlendirmeler." *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31 (Şubat 2013), 73-88.
- Koçyiğit, Yakup. "Dünyada Değişen Çevre Algısı ve İslam'ın Çevrecilik Anlayışı." *İlahiyat (e-Dergi)* 4 (2020), 63-76.
- Köroğlu, Cemile Zehra. "Tüketim Kültürü ve Çevre: İslam Perspektifinden Bir Değerlendirme." *Toplum Bilimleri (Dergi)* 7:14 (2013), 217-232.
- Köroğlu, Cemile Zehra ve Köroğlu, Muhammet Ali. "İnsan-Evren Diyalektiği Üzerine: İslami Perspektiften Bir Analiz." *Muhafazakâr Düşünce (Dergi)* 13:50 (2017), 53-70.
- Köylü, Mustafa. "Çevre Eğitimi: Dini Bir Yaklaşım." *Çevre ve Din Uluslararası Sempozyumu*. ed. Fahri Kayadibi, içinde 2:165-188. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2008.

- Kurban, Yasin. "İslam Hukukunda Çevre - Mülkiyet İlişkisi." *EKEV Akademi Dergisi* 16:53 (2012), 209-222.
- Kurşun, Zekeriya. "Necid". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32:491-493.
- Kurt, Halil. "Suudi Arabistan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37:580-581.
- el-Ğurtubî, Muḥammed b. Aḥmed. *el-Câmi' li-Aḥkâmi'l-Ğur'an*. thk. 'Abdullah b. 'Abdulmuḥsin et-Turkî. 24 c. Beyrüt: Muessesetu'r-Risâle, 1427/2006.
- Küçükaşçı, Mustafa S. "Erken İslam Döneminde Medine Kuyuları." *Osmanlı'nın İzinde Prof.Dr. Mehmet İpşirli Armağanı*. ed. Adem Koçal ve Zeynep Berktaş, içinde 2:259-270. İstanbul: Timaş Yayınları, 2013.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "Harre". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16:244-245.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "Hicaz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17:432-437.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "Sakîf (Benî Sakîf)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36:10-11.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "Tâif". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39:443-447.
- Lecker, Michael. "İslâm Öncesi ve İslâm'ın İlk Döneminde Medine/Yesrib Pazarı Üzerine." çev. M. Mahfuz Söylemez. *Hitit Üniversitesi (Gazi Üniversitesi) Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2:4 (Şubat 2003), 157-172.
- el-Makḍisî, Muḥammed b. Aḥmed. *A'ḥsenu't-Teḳâsim fî Ma'rifeti'l-Eḳâlîm*. thk. M. J. de Goeje. 3. baskı. Ḳâhire: Mektebe Medbûlî, 1411-1991.
- Mâturidî. *Te'vîlâtü'l-Ğur'an*. thk. Ahmet Vanlıoğlu ve Bekir Topaloğlu. İstanbul: Dâru'l-Mizân, 2005.
- el-Mâveridî, Ebu'l-Ḥasan 'Alî b. Muḥammed. *en-Nuket ve'l-'Uyûn*. nşr. Seyyid b. 'Abdulmakşûd b. 'Abdurrahîm. 6 c. Beyrüt: Dûru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1412/1992.
- Mekkî b. Ebî Tâlib. *el-Hidâye ilâ Bulûġi'n-Nihâye fî 'İlmi Me'âni'l- Ķur'an ve Tefsîrihî ve Aḥkâmihî ve Cümelin min Fünûni 'Ulûmih*. thk. eṣ-Şâhid el-Büşîḫî vd. 13 c. Eṣ-Şâriḳ/el-İmârâtu'l-'Arabîyyetu'l-Mutteḫide: Câmî'atu's-Şâriḳa, 1429/2008.
- el-Merâġî, Aḥmed Muṣṭafâ. *Tefsîru'l-Merâġî*. Ḳâhire: Şeriketu Mektebe ve Matba'atu Muṣṭafâ el-Bâbî, 1365/1946.
- Muḳâtil b. Süleymân. *Tefsîru Muḳâtil b. Süleymân*. thk. Aḥmed Ferîd. 3 c. Beyrüt: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1424/2003.
- Muslim, Ebû Ḥuseyn Muslim b. el-Ḥaccâc. *Şaḫîḫü Muslim*. 2 c. Riyâd: Dâru't-Ṭayyibe, 1427/2006.
- Nargül, Veysel. "İslam Hukukunda Çevrenin Savaş Sırasında Korunması." *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 23 (2014), 223-249.
- Nargül, Veysel. "İslam Hukukunun Çevre Koruma Algısı Üzerine." *Çevre ve Ahlak (Sempozyum)*. ed. M. Doġan Karacoşkun, içinde 115-130. Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Yayınları, 2014.
- Nasr, Seyyid Hüseyin. *İnsan ve Tabiat*. çev. Nabi Avcı. 2. baskı. İstanbul: İşaret Yayınları, 1988.

- en-Nevevî. *el-Minhâc fî Şerhi Şahihi Muslim b. el-Haccâc*. thk. Yâsir Hasan vd. Beyrût: Muessesetu'r-Risâle Nâşirün, 1436/2015.
- Oğuzay, Fatih. "Hz. Peygamber'in Tarıma Bakışı ve Medine Merkezli Tarımsal Düzenlemeleri." *İslâmî İlimler Dergisi* 15:2 (2020), 215-242.
- Okuyan, Mehmet. *Kur'an Meal-Tefsir*. 2. baskı. İstanbul: Haliç Üniversitesi Yayınları, 2022.
- Ökmen, Mustafa. "Politika ve Çevre." *Çevre Sorunlarına Çağdaş Yaklaşımlar*. ed. Mehmet Cevher vd. içinde 327-368. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş., 2004.
- Önkal, Ahmet. "Ahnes b. Şerîk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2:174-175.
- Özalp, Hasan. "İslam Çevre Ahlakına Dair Bir Yöntem Denemesi." *Beytülhikme* 12:3 (2022), 623-643.
- Özdemir, İbrahim. "Kur'an ve Çevre." *İslâmî İlimler Dergisi* 1:2 (2006), 161-184.
- Öztürk, Levent. "Etiyopya (Tarih)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11:491-496.
- Öztürk, Levent. "Necâşî Ashame". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32:476-477.
- Öztürk, Murat. "'İhtiyat mı? Korku mu?' Hz. Ömer'in (13-23/634-633) Deniz ve Denizciliğe Bakışı." *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 72 (2020), 21-43.
- Öztürk, Mustafa. *Kur'an'ı Kendi Tarihinde Okumak -Tefsirde Anakronizme Ret Yazıları-*. 4. baskı. Ankara: Okulu Yayınları, 2013.
- Pakoğlu, Abdullah. "Yükselen Çevre Bilinci ve Klasik Delillerin Yeniden Tasnifi." *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16:1 (2012), 631-641.
- Râğıb el-İşfahânî. *Müfredātu Elfâzi'l-Kur'an*. thk. Safvân Aḥmed Dâvüdî. 4. baskı. Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1430/2009.
- Reşîd Rızâ, Muḥammed. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm / Tefsîru'l-Menâr*. 2. baskı. 12 c. Kâhire: Dâru'l-Menâr, 1947.
- Roussopoulos, Dimitri. *Politik Ekoloji İklim Krizi ve Yeni Toplumsal Gündem*. çev. Fuat Dara Elhüseyni. İstanbul: Sümer Yayıncılık, 2017.
- es-Sa'lebî. *el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Ebû Muḥammed İbn 'Âşûr, Nazîr es-Sâ'idî, Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâşî'l-'Arabî. 1422/2022.
- Sakallı, Talat. "Hz. Peygamber'in Evrensel Mesajlarındaki Çevre Bilincine Güncel Bir Bakış." *Çevre ve Ahlak (Sempozyum)*. ed. M. Doğan Karacoşkun, içinde 79-89. Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Yayınları, 2014.
- eş-Şan'ânî, 'Abdurrezzâk. *Tefsîru'l-Kur'ân*. thk. Muştafâ Muslim Muḥammed. 3 c. Riyâd: Mektebetu'r-Ruşd, 1410/1989.
- es-Semerḳandî, Ebu'l-Leys. *Tefsîru's-Semerḳandî*. thk. 'Alî Muḥammed Mu'avviḍ vd. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 1413/1993.
- es-Semhüdî, Nürüddin 'Alî b. 'Abdillâh. *Vefâ'u'l-vefâ bi-Aḥbâri Dâri'l-Muştafâ*. thk. Kâsım es-Sâmerrâi. Mekke: Muessesetu'l-Furkân li't-Turâşî'l-İslâmî, 1422/2001.
- Sezer, Özcan. "Çevre Sorunları Karşısında Batı ve İslam Düşüncesinin Çevre Etiği Yaklaşımlarının Karşılaştırılması." *Uluslararası Değerler Eğitimi Kongresi*

- Bildiriler Kitabı*. ed. Hasan Meydan, içinde 37-50. Zonguldak: Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları, 2018.
- Sufyân eş-Şevrî. *Tefsîru Süfyân eş-Şevrî*. thk. İmtiyâz ‘Alî Arşî. Beyrüt: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1403/1983.
- es-Suyûtî, Celâluddîn. *ed-Durru’l-Mensûr fi’t-Tefsîr bi’l-Me’sûr*. thk. ‘Abdullah b. ‘Abdulmuhsin et-Türki. 16 c. Kahire: Merkezü Hicr li’l-Buḥûş ve’d-Dirâsât, 1424/2003.
- es-Suyûtî, Celâluddîn. *el-İtkân fi ‘Ulûmi’l-Kur’ân*. thk. Şu‘ayb el-Arnaûṭ. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1429/2008.
- eş-Şevkânî, Muhammed ‘Alî. *Fetḥu’l-Kadîr el-Câmi‘ beyne Fenneyi’r-Rivâye ve’d-Dirâye min ‘İlmi’t-Tefsîr*. 6 c. Dimaşq: Dâru’l-Kelimi’t-Ṭayyib, 1419/1998.
- et-Ṭaberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmi‘u’l-Beyân ‘an Te’vili Âyi’l-Kur’ân*. thk. ‘Abdullah b. ‘Abdulmuhsin et-Turki. 24 c.. Kâhire: Dâru Hicr, 1422/2001.
- et-Ṭaberî, Muhammed b. Cerîr. *Târîḥu’t-Taberî Târîḥu’r-Rusul ve’l-Mulûk*. thk. Muhammed Ebu’l-Faḍl İbrâhim. 2. baskı. Kâhire: Dâru’l-Me‘ârif, 1387/1967.
- Ṭaḳḳûş, Muhammed Suheyl. *Târîḥu’l-‘Arab Ḳable’l-İslâm*. Beyrüt: Dâru’n-Nefâis, 1330/2009.
- et-Tirmizî. *el-Câmi‘u’l-Kebîr*. thk. Beşşâr ‘Avvâd Ma’rûf. 6 c.. Beyrüt: Dâru’l-Ġarbi’l-İslâmî, 1996.
- Türer, Celal. “Pragmatik Çevre Etiği.” *Çevre ve Din Uluslararası Sempozyumu*. ed. Fahri Kayadibi. 2:135-146. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2008.
- Tüysüz, Cem ve Hira, Zehra. “Hz. Muhammed Döneminde Medine’de İktisadî Hayat.” *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 63 (2018), 447-484.
- Vâhidî. *et-Tefsîru’l-Basîṭ*. thk. Abdul‘azîz Sattâm Âl-i Su‘ûd vd. Riyâḍ: Câmî‘atu’l-İmâm Muhammed b. Su‘ûd el-İslâmiyye, 1430.
- Yaḥyâ b. Sellâm. *Tefsîru Yaḥyâ b. Sellâm*. nşr. Hind Şelebî. 2 c. Beyrüt: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1425/2004.
- Yâḳût el-Ḥamevî. *Mu‘cemu’l-Buldân*. Beyrüt: Dâru Şâdir, 1397/1977.
- Yapıcı, Süleyman. “İslâm ve Çevre - İnsan ve Çevre.” *Çevre ve Ahlak (Sempozyum)*. ed. M. Doğan Karacoşkun, içinde 567-584. Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Yayınları, 2014.
- Yaran, Cafer Sadık. “İslam Çevre Etiğinin 4 Kuramı ve 8 İlkesi: Hiyerarşik Bir Sınıflandırma Denemesi.” *Çevre ve Din Uluslararası Sempozyumu*. ed. Fahri Kayadibi, içinde 2:121-133. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2008.
- Yaşaroğlu, M. Kâmil. “Rûm Sûresi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35:230-231.
- Yaylı, Hasan ve Yashıkaya, Refik. “İnsan Doğa İlişkisi Tasarımında Radikal Dönüşüm: Derin Ekoloji.” *International Journal of Sport Culture and Science* 3:Special Issue 3 (2015), 452-465.
- Yedi yıldız, M. Asım. “Osmanlı Toplumunu ve Çevre.” *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17:2 (2008), 147-158.

- Yıldırım, Zeki. "Kur'an ve Çevre Sorunları." *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38 (2012), 67-100.
- Yıldız, Kazım, Şengün Sipahioğlu ve Mehmet Yılmaz. *Çevre Bilimi*. 2. baskı. Ankara: Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, 2005.
- ez-Zeccâc. *Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuḥ*. thk. Abdulcelil Abduḥ Şelebî. 5 c. Beyrût: 'Âlemu'l-Kutub, 1408/1988.
- ez-Zemaḥşerî. *El-Keşşâf 'an Hakâ'iki Ğavâmidî't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvil fî Vucûhi't-Te'vîl: Keşşâf Tefsiri: (Metin-Çeviri)*. çev. Murat Sülün vd. 6 c. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2016.